tijdschrift voor geestelijk werk

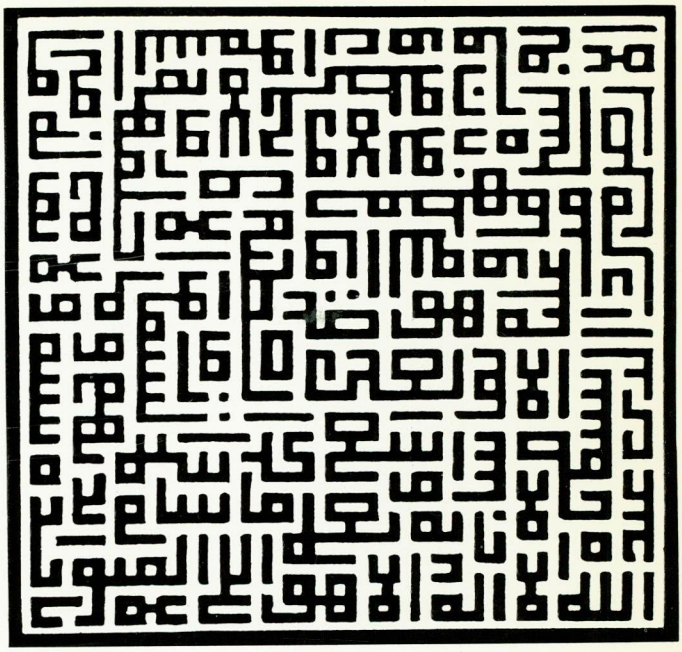

PRAKTISCHE HUMANISTIEK

inhoud

Kinderen van de oorlog

Kleurrijke samenleving: kleurrijk humanisme?

De normatieve kwaliteiten van biografisch werken

september 1993

9

Inhoud

3 Redactioneel

4 Kinderen van de oorlog
Verslag van een onderzoek
Jacqueline Bonekamp

16 Kleurrijke samenleving, kleurrijk humanisme
Over kansen en grenzen van multi-cultureel geestelijk werk
als vindplaats van humanistische bezinning
Alphons van Dijk

28 De normatieve kwaliteit van biografisch werken
Ina Brouwer

35 Nieuwsbrief

41 Recensies

44 Boeken en tijdschriften

49 Berichten en adressen

52 Agenda

Colofon

Praktische Humanistiek is een uitgave van de Stichting Publicaties Praktische Humanistiek en richt zich tot allen die professioneel bij het humanistisch geestelijk werk betrokken zijn. Het redactionele beleid is gericht op de verdere verdieping, ontwikkeling en professionalisering van het humanistisch geestelijk werk in het bijzonder en de geestelijke verzorging in het algemeen.

REDACTIE
Drs. Rob Buitenweg (UvH/voorzitter), drs. Ko Burger (raadsman/secretaris), Ellis Blom (raadsvrouw bij Justitie), drs. Frank Brinkhuis (UvH/tekstredactie), drs. Ina Brouwer (UvH), Joop Flokstra (raadsman bij Defensie) en Gerard Snels (raadsman bij Defensie).

REDACTIEADRES
Postbus 470, 3500 AL Utrecht. Telefoon: 03417-61440.

ADMINISTRATIE
Ellis Blom, Kempenland 8, 5171 HC Kaatsheuvel. Telefoon: 04167-74884.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER
Jacqueline Bonekamp, Alphons van Dijk, Ton Jorna en Laura Polderman.

VERSCHIJNING
4 keer per jaar. Abonnementen lopen in principe van september tot september.

ABONNEMENTEN
Men abonneert zich door de gekozen abonnementsprijs over te maken op giro 6240747 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Ermelo. Als u een nota wenst te ontvangen, schrijft u naar de administratie en wacht met betalen. Gewoon abonnement *f* 55,- (losse nummers *f* 15,50). Steunabonnement *f* 85,-. Studentenabonnement (alle universiteiten en hogescholen) *f* 40,-. Instellingstarief *f* 79,50. Voor België: gewoon abonnement Bfr 1100. Steunabonnement Bfr 1650. Overmaken op ASLK nummer 001-1779116-18 t.n.v. *Praktische Humanistiek*, Brand Whitloklaan 50, 1200 Brussel.

TEKSTBIJDRAGEN
Ieder die zich professioneel met humanistisch raadswerk en geestelijke verzorging bezig houdt, alsmede ieder die een bijdrage wil leveren aan de theoretische en/of praktische verdieping en ontwikkeling van het humanistisch geestelijk werk, wordt uitgenodigd beschouwende artikelen, opiniërende stukken of reflexies over ervaringen aan te leveren. U kunt hiertoe contact opnemen met de redactie.

AUTEURSRECHTEN
Het copyright van de artikelen berust bij de auteurs. Zonder schriftelijke toestemming mogen deze teksten niet vermenigvuldigd en openbaar gemaakt worden. Informatie uit de Nieuwsbrief mag met bronvermelding overgenomen worden.

Omslagillustratie: Calligram van een gebed uit de Koran.
Zetwerk: Athmer | SKP, Utrecht.
Druk: Thieme, Zutphen.

ISSN 0926-5228
NUGI 612/636

Redactioneel

Bij de derde jaargang kan men van Praktische Humanistiek zeggen dat de aandacht nog steeds groeiende is. Meer dan dertig organisaties op het gebied van geestelijke verzorging, humanistiek en theologie hebben tot nu toe gebruik gemaakt van haar kolommen, waardoor de netwerkfunctie die de oprichters van Praktische Humanistiek beoogden steeds beter uit de verf komt.
Het themanummer (nummer 8) over 'Ambt en Vrijplaatsfunctie van de geestelijk verzorger' is voor het hele geestelijk werk veld naar wij hopen een bruikbaar overzicht geworden van de posities die praktische theologen en humanistici innemen in deze kwesties die de basis vormen voor de geestelijk verzorgings-praktijk en ook voor de praktijken van andere professionals die levensbeschouwelijke normen en waarden in hun werk tot uitgangspunt nemen. Wij nodigen de lezers nog eens uit om op de inhoud van dit themanummer te reageren.
In het komende jaar hoopt de redactie een themanummer over de methodiek en methoden van geestelijke verzorging samen te stellen. Wij nodigen u als lezer uit om hierover mee te denken. Schrijft u ons s.v.p. over uw ideeën over methodiek of over de methodische aspecten van uw praktijk.
In het nummer dat u nu in handen hebt presenteert Jaqueline Bonekamp een onderzoek dat ze tijdens haar studie heeft gedaan naar de ervaringen van humanistische raadslieden met de problematiek van tweede generatie oorlogskinderen. Wij zijn heel gelukkig met dit geluid uit het veld en bieden het u graag aan. Wij hopen dat hierna nog meer onderzoeken naar de praktijk van de geestelijk verzorgers zullen volgen. Alphons van Dijk zet de achtergronden van het allochtonenvraagstuk in het geestelijk werk op een rij. Hij vraagt zich af hoe geestelijke verzorging voor medelanders vorm zou kunnen krijgen, gezien de opvattingen over de bestaande geestelijke verzorging. Hij ontwerpt twee toekomstscenario's.

De redactie

Mededeling

Dezer dagen ontvangt u het verzoek om uw abonnementsgeld voor de jaargang 93/94 over te maken. Stuurt u s.v.p. zo spoedig mogelijk de acceptgirokaart die u ontvangt in.
Hartelijk dank voor uw medewerking.
Gerard Snels, humanistisch raadsman bij defensie, is de gelederen van de redactie komen versterken. Marcelle Mulder, die pas moeder is geworden, doet even een stapje terug. Ze verlaat de redactie, maar blijft zich op het tweede plan actief inzetten voor ons tijdschrift.

Kinderen van de oorlog

Verslag van een onderzoek

Jacqueline Bonekamp

Jacqueline Bonekamp is humanistisch raadsvrouw. Onderstaande tekst is gebaseerd op een onderzoeksverslag dat in samenwerking met de redactie werd bewerkt.

Inleiding

Juist in de periode dat de Volkskrant aandacht besteedde aan de tweede generatie oorlogsslachtoffers -in de vorm van een discussie tussen prof. D.J. de Levita en pedagoge Lea Dasberg- kwam de vraag of ik een artikel wilde schrijven over mijn scriptie, die de titel heeft *Kinderen van de oorlog.* In de genoemde discussie beweert Dasberg (de Volkskrant 4-7-1992) dat er feitelijk geen tweede generatie oorlogsslachtoffers was of is, maar dat die generatie is geschapen door de hulpverlening die de term heeft bedacht. Zij is het met deze vorm van hulpverlening dan ook niet eens. De Levita en Dasberg hebben het voornamelijk over de Joodse hulpverlening, die sinds de jaren zeventig door het Joods maatschappelijk werk is opgezet. Voor andere tweede generatieslachtoffers is het nog steeds moeilijk een goede vorm van hulpverlening te vinden. En dan denk ik aan de kinderen van verzetstrijders, kinderen die in Jappenkampen zijn geweest tijdens de bezetting en kinderen wier ouders lid waren van de NSB. Over al deze groepen schrijf ik in mijn scriptie. Ik vertel over kinderen van de oorlog, de tweede generatie die nu volwassen is, en over de problematische situaties in hun jeugd die zij nog niet hebben verwerkt en hen nu nog parten spelen. Uit eigen ervaring weet ik (ik ben kind van een 'foute vader') dat er in je jonge jaren opeens een heleboel ging veranderen, je veiligheid werd aangetast. Ik vraag begrip bij hulpverleners. Begrip voor en inlevingsvermogen in de moeilijke situaties waarin deze lotgenoten kunnen geraken, om samen met de hulpverlener te bekijken of er een manier is waarop kinderen van de oorlog kunnen leven met hun verleden.
Sinds enkele jaren begeleid ik groepen voor de Werkgroep 'Herkenning', een werkgroep door en voor kinderen van foute ouders. In mijn scriptie vertel ik hoe er

gewerkt wordt in verschillende groepen, omdat ik mijn ervaring graag aan anderen wil doorgeven.

De laatste jaren is er veel literatuur verschenen over Kinderen van de oorlog. In de meeste gevallen wordt er aandacht besteed aan een bepaalde groep, bijvoorbeeld Jappenkamp-kinderen of Joodse kinderen.[1] Ik heb gekozen voor het bespreken van meerdere groepen omdat er mijns inziens veel overeenkomsten in de beleving zijn waardoor de problematiek voor de hulpverleners herkenbaar kan worden.[2] Dit riep vervolgens bij mij de vraag op hoe humanistische raadslieden in hun praktijk te maken hebben met deze problematiek en hoe ze ermee omgaan. Tijdens mijn stage was ik de problematiek al tegen gekomen. In mijn oriënterende periode had ik Trees Vorst ontmoet, die in opdracht van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn bezig was met een onderzoek naar de ervaringen van kinderen van NSB-ers met de hulpverlening. Zij wilde in haar onderzoek ook humanistische raadslieden betrekken maar kreeg opdracht de problematiek slechts binnen de reguliere hulpverlening te onderzoeken. Humanistische raadslieden vallen daar niet onder. Hier lag voor mij een uitdaging om zelf dat onderzoek te doen. In dit artikel zal ik de ervaringen van Vorst (1991) met de reguliere hulpverlening plaatsen naast een eigen enquête, gehouden onder humanistische raadslieden.

De reguliere hulpverlening en oorlogservaringen

Mensen die worstelen met oorlogservaringen en als gevolg daarvan kampen met klachten van psychische maar vaker nog van lichamelijke aard, komen veelal eerst bij de huisarts terecht. De klachten zijn vaag en moeilijk te duiden en de patiënt heeft meestal niet in de gaten wat er precies aan de hand is; hij of zij heeft geen specifieke hulpvraag. Geen wonder dat er dan door de arts ook geen specifieke hulp wordt geboden. Over het algemeen is de betrokkene zich niet goed bewust van de achtergronden en oorzaken van zijn klachten. Het hangt dan van de huisarts af of deze in staat is de juiste verbanden te leggen. Het komt echter ook voor dat iemand met klachten zijn vermoedens over de samenhang met de oorlogservaringen voorlegt aan de huisarts. Hij of zij moet dan echter rekening houden met een ongelovige reactie als: "Maar dat is toch vijftig jaar geleden! Daar kunt u nu toch geen last meer van hebben". In zo'n geval voel je je ontkend en bestaat er een grote kans dat je verder zwijgt, waardoor de mogelijkheid tot adequate hulpverlening geblokkeerd wordt.
Het duurt dikwijls heel lang voordat iemand zich bewust wordt van de oorzaken en achtergronden van zijn klachten. De meeste mensen die als kind in een kamp hebben gezeten of van wie één of beide ouders lid was van de NSB, zoeken tussen hun veertigste en vijftigste jaar hulp. Soms gebeurt dit naar aanleiding van het zien van een bepaald televisieprogramma, het lezen van een boek of een bezoek aan Duitsland of Indonesië. Na een televisie-uitzending wordt doorgaans een telefoonnummer getoond van de Stichting Korrelatie die de mensen te woord staat of

verwijst naar de Stichting ICODO,[3] de bestaande zelfhulpgroepen of naar de RIAGG. Men heeft veel herkend, waardoor er verdriet loskomt en men heeft behoefte aan hulp. Maar waar kan men dan terecht?
In een uitgave van de Stichting ICODO uit 1987, staat in het voorwoord: "In de praktijk kan worden vastgesteld dat de 2e generatieproblematiek zeker (nog) niet gerekend kan worden tot de erkende specifieke aandachtsvelden binnen de geestelijke gezondheidszorg. Uit deze geringe belangstelling mag weliswaar niet zonder meer de conclusie getrokken worden dat deze cliëntengroep dan ook geen adequate hulp kan verwachten bij de RIAGG's, maar het is wel zo dat regelmatig door cliënten en hulpverleners te kennen wordt gegeven dat in het algemeen de alertheid op de betreffende problematiek aanzienlijk verbeterd zou kunnen worden." (Beunderman & Dane 1987:7)

Vorst heeft in haar onderzoek wat betreft de hulpverlening aan kinderen van 'foute ouders' onder andere onderzocht of cliënten tevreden of ontevreden waren over die hulpverlening. Het resultaat heeft ze weergegeven in een tabel, die ik hieronder heb overgenomen.

Type hulpverlener bij wie hulp is gevraagd/ aantal erbij betrokken cliënten/ effect van de hulpverlening

Type hulpverlener	aantal cycli[4]	aantal cliënten	effect per cliënt pos.	neg.
Huisarts	21	11	10	1
Maatschappelijk werker	4	1	1	-
RIAGG	13	7	4	3
Psychiater/ psycholoog extramuraal	19	12	5	7
Psychiater/ psycholoog intramuraal	14	9	4	5
Overigen	9	6	4	5

N.B. De categorie overigen betrof een kindertehuis, een neuroloog en tweemaal een sociaal verpleegkundige.

Vorst legt hierbij uit: "In de eerste kolom van de tabel staat hoe vaak bij een bepaald type hulpverlener hulp is gevraagd. Omdat er per persoon sprake is van meerdere hulpvragen (gemiddeld 6) en meestal ook bij meerdere typen hulpverleners (gemiddeld 3), is in de tweede kolom aangegeven hoeveel cliënten bij de cycli uit de eerste kolom betrokken waren. Op deze individuele aantallen zijn ook de cijfers over de betreffende effecten gebaseerd uit de derde kolom." (1991:21). De tabel toont dat in gevallen waarin de cliënt met een *gerichte* hulpvraag komt de ervaringen met de huisarts relatief het gunstigst zijn. De bevindingen met andere hulpverleners zijn aanmerkelijk minder positief, waarbij de psychiater en de psycholoog zowel intra- als extramuraal opvallend laag scoren.
Overigens merkt Vorst met betrekking tot de huisartsen op: "Samenvattend zouden we op grond van deze cijfers de volgende voorzichtige conclusie willen trekken. De huisarts – als ingang van de gezondheidszorg – wordt voor dit probleem het meest frequent benaderd en met het meeste succes. Hoewel 'succes' hier heel verschillende betekenissen kan hebben. In het ene uiterste bestaat het uit alleen het aanvaarden dat de cliënt problemen heeft op grond van zijn/haar oorlogs-verleden, en in het andere uiterste uit een aantal weken achter elkaar een half uur uittrekken om erover te praten." (1991:21)
Uit het voorgaande blijkt dat de ervaringen met de hulpverleners over het algemeen toch niet zo positief uitpakken. Ik denk dat hulpverleners er vaak geen idee van hebben dat ze met een cliënt te maken hebben die een dergelijke achtergrond heeft.[5] Anderen zijn na de oorlog geboren en zijn nauwelijks op de hoogte van de situatie (vlak) na de oorlog, weer anderen hebben om persoonlijke redenen moeite met de achtergrond van de cliënt. Er wordt met ander woorden te weinig rekening gehouden met de historische achtergronden die bij bepaalde personen een rol kunnen spelen.
Het onderzoek van Vorst richt zich op kinderen van 'foute ouders'. Mede op grond van mijn eigen ervaring in de Werkgroep Herkenning en de Stichting KOMBI[6] waag ik te veronderstellen dat zich met betrekking tot andere groeperingen een vergelijkbare situatie voordoet. Voor zover bekend is daarnaar echter geen onderzoek gedaan.

Enquête onder humanistische raadslieden

Tijdens mijn stageperiode als humanistisch geestelijk verzorger in een ziekenhuis kwam ik een aantal patiënten tegen met een oorlogsverleden. In mijn contacten met collega's bleek het hier om een aandachtsgebied te gaan dat voor hen niet zo voor de hand lag. Dat zette mij aan het denken en ik werd zeer nieuwsgierig naar de ervaringen van humanistische raadslieden met deze problematiek. Ik besloot, gekoppeld aan mijn scriptie, een enquête te houden. De enquête is alléén gehouden onder de raadslieden, omdat het mij er in het kader van mijn scriptie juist om begonnen was na te gaan in hoeverre humanistische raadslieden in aanraking komen met de genoemde problematiek en hoe zij hier mee omgaan. Op basis van het resultaat van

de enquête zou ik dan na kunnen gaan of er verschil is in benadering tussen humanistische raadslieden en andere hulpverleners. Omdat er, zoals al gezegd, mijns inziens veel overeenkomsten bestaan tussen de vier verschillende groepen tweede generatieslachtoffers, heb ik mij in de enquête niet alleen gericht op de problematiek van kinderen van 'foute ouders', maar op alle groepen.

Doel en werkwijze

Teneinde een antwoord op mijn eigen vragen te krijgen, heb ik een lijst van tien vragen opgesteld. Bij een aantal daarvan werden antwoord-mogelijkheden gegeven. De andere vragen waren zogenaamde open vragen. Na toetsing van de vragenlijst met enkele collega's en een deskundige heb ik de enquête verzonden naar 40 humanistische raadslieden werkzaam in ziekenhuizen, psychiatrische ziekenhuizen, inrichtingen van Justitie en in de vrije vestiging. Daarbij is getracht een gelijke verdeling van mannen en vrouwen aan te houden en ook is de enquête over het hele land verspreid. In totaal heb ik 23 formulieren (57%) ingevuld terug gekregen: van de 8 mannen en 15 vrouwen waren er 6 werkzaam in een ziekenhuis, 8 in een psychiatrisch ziekenhuis (waarvan 2 ook in een ziekenhuis), 6 in een inrichting van Justitie en 5 in de vrije vestiging (waarvan 2 ook in een ziekehuis).[7]

De enquête[8]

De eerste vraag die ik aan de humanistisch raadslieden stelde was of zij in hun praktijk wel eens cliënten waren tegen gekomen met een oorlogsachtergrond, waarbij die achtergrond in de beleving van de cliënt tot problemen in het leven had geleid. 17 raadslieden antwoordden hier 'positief'. Wat de achtergrond betreft was de verdeling als volgt:

– cliënt was kind van joodse ouders	9x
– cliënt was kind van verzetsouders	7x
– cliënt was kind van ouders die in Jappenkamp hadden gezeten	5x
– één of beide ouders van cliënt was/waren lid van de NSB	11x
– nooit tegengekomen	6x

Het blijkt dus dat humanistische raadslieden de problematiek wel degelijk tegenkomen. Het antwoord 'nooit tegengekomen' kwam van de vrij gevestigde raadslieden die nog maar kort geleden met hun praktijk waren begonnen (als gevolg daarvan konden zij weinig van de enquête invullen).

Vervolgens wilde ik weten hoe de betreffende achtergrond ter sprake was gekomen. 17 keer werd geantwoord dat de cliënt het vanuit zichzelf vertelde. 3 keer was het door de raadsman of -vrouw zelf ter sprake gebracht. Een opvallend verschil. Dit doet vermoeden dat er binnen humanistisch geestelijk werk een sfeer is van vertrouwen en veiligheid die blijkbaar uitnodigend werkt.

Als de raadsman of -vrouw het onderwerp *zelf* ter sprake had gebracht (6x), deed men dat om de volgende redenen:

- omdat men bekend was met de achtergrond 2x
- omdat men op grond van informatie en/of signalen van de cliënt een vermoeden kreeg over een dergelijke achtergrond 4x

Indien men een vermoeden had gekregen op grond van informatie en/of signalen, om welke informatie ging dat dan of wat bemerkte men bij de cliënt?
Genoemd werden onder andere: woede, verdriet, angst (voor geweld), onzekerheid, schaamte, niet om kunnen gaan met agressie, geen zelfaanvaarding, te groot verantwoordelijkheidsbesef, ervaringen in dromen, gevoelens die rond een bepaalde datum erger werden, schuldgevoelens en een gat in het verhaal (oorlogsperiode).
Met name onzekerheid, angst en schuldgevoelens werden vaak genoemd.

De volgende vraag was of men zelf met de problematiek overweg kon of dat men de cliënt had doorgestuurd. In 17 gevallen kon men zelf met de problematiek overweg en slechts 3 keer had men de cliënt doorverwezen (naar respectievelijk de RIAGG, de Vereniging van kinderen van oorlogsslachtoffers en de Stichting '40-'45).

De vraag die feitelijk de meeste informatie heeft opgeleverd was de volgende: wat is volgens u de specifieke inbreng van u geweest bij deze problematiek als humanistisch geestelijk verzorger? Genoemd werden:

- Op zoek gaan of herkennen bij de cliënt wat nog wel de moeite waard is en dat bevestigen en verstevigen.
- Samen met de cliënt zijn onmacht en schuldgevoelens bespreken en een plaats geven.
- Nagaan wat de invloed van zijn achtergrond is en hoe hij hier mee omgegaan is (met name zijn wraakgevoelens). Deze opmerking was van een raadsman die bij Justitie werkt.
- Verhelderen van de problematiek. De eigen identiteit ter sprake brengen en ook de identiteit van de ouders.
- De relatie ouders-kind ter sprake brengen. Het gedrag van de ouders verduidelijken.
- Ingaan op het lotsdenken en wijzen op eigen verantwoordelijkheden.
- Proberen de invloeden van vroeger te verbinden met het huidige gedrag, de beleving van de maatschappij en het maken van keuzes,
- Luisteren en erkennen en herkennen van de problematiek. Dit werd 5x genoemd.
- De cliënt laten ervaren dat hij of zij er mag zijn.
- Schuldgevoelens hebben ook een existentiële kant.
- Luisteren. In strikte vertrouwelijkheid vertelde een cliënt op zijn sterfbed zijn

verhaal – hij was kind van een NSB-er – hij kon dit geheim niet langer dragen.
- Het feit dat je nu met existentie van de cliënt bezig bent op grond van menselijke mogelijkheden en nog specifieker omdat je vraagt naar de manier waarop de cliënt zijn ideeën in de praktijk brengt.
- Hulp en inzicht krijgen en vervolgens ondersteunen en motiveren om eventueel te gaan veranderen..

Op de vraag of het onderwerp ooit ter sprake kwam bij collega's, antwoordden 4 raadslieden dat het nooit ter sprake kwam bij collega's en 12 dat dat wel het geval was. Daarbij ging het om:

– cliënt die kind was van joodse ouders	5x
– cliënt die kind was van verzetsouders	1x
– cliënt waarvan ouders in een Jappenkamp hadden gezeten	6x
– cliënt waarvan één of beide ouders lid was/waren geweest van de NSB	0x

We kunnen hieruit concluderen dat in de geestelijke verzorging ook onderling aandacht aan de problematiek wordt besteed. Opmerkelijk is wel dat er over de problematiek van kinderen van NSB-ouders niet wordt gesproken. Toch een maatschappelijk taboe?

Tenslotte heb ik de raadslieden gevraagd of zij nog opmerkingen of ideeën hadden over deze speciale cliëntengroepen. Ik kreeg onder andere de volgende antwoorden:

- Ik vind het een zware problematiek. Het doet me denken aan de incest-ervaringen, bijvoorbeeld door het afsluiten van de cliënt en er moeilijk over kunnen praten. Ik respecteer de beslissing van het zwijgen, ook het geheim van de NSB-kinderen.
- Oorlogservaringen zijn in verschillende delen van het land anders ervaren.
- In de crisis van de opname kan het een ondergeschikte rol spelen.
- Opvallend is de identiteitsproblematiek.
- Er is weinig bekend over de vraag naar humanistisch geestelijke begeleiding bij deze problematiek.

Wat het laatste punt betreft ligt er voor het Humanistisch Verbond wellicht een taak zich hierop duidelijker te profileren.

Bevindingen en nabeschouwing

Uitgaande van de 23 reacties kom ik tot de volgende conclusies: Humanistische geestelijk verzorgers komen in de praktijk wel degelijk cliënten met problemen betreffende oorlogservaringen tegen en het blijkt ook dat zij dit onderwerp niet uit de weg gaan. Het feit dat cliënten vaak *zelf* het onderwerp ter sprake brengen, zou kunnen betekenen dat de sfeer van de gesprekken er een is van acceptatie en begrip.

Opvallend is verder dat de raadslieden zelf met de problematiek overweg kunnen, er geen weerstanden tegen ervaren, en dan ook relatief weinig doorverwijzen naar andere hulpverlenende instanties.
Als het gaat om de manier van omgaan met de problematiek wordt de specifieke inbreng van de geestelijk verzorger – zoals luisteren naar het verhaal en het erkennen ervan (waarop ik hieronder dieper zal ingaan) – vaak genoemd. Ik denk dat als deze houding in het eerste gesprek aanwezig is, men ook de moed heeft in de volgende gesprekken op het onderwerp door te gaan. Voorts blijkt dat de geestelijk verzorger niet direct gericht is op gedragsverandering, maar meer op inzicht krijgen in de problematiek en hoe hier in de loop der jaren mee is omgegaan; de problematiek een plaats geven in je leven en er mee leren leven; een vorm van acceptatie en verantwoordelijkheid nemen voor de invulling van je leven.
Tenslotte is de indruk dat de geestelijk verzorger de problematiek niet ziet als een op zichzelf staand iets, maar als een levensbeschouwelijk existentieel probleem, dat hij of zij zal benaderen vanuit zijn of haar specifieke perspectief, waarna de cliënt een eigen invulling aan zijn leven kan geven.

De vragen die het uitgangspunt vormden voor de enquête zijn bevestigend beantwoord. De raadslieden die de vragenlijst hebben geretourneerd lieten weten dat ze de problematiek tegenkomen en er ook op ingaan. De vraag hoe ze er mee omgaan hebben ze eveneens uitgebreid beantwoord. Het valt op dat er een verschil in benadering is in vergelijking met de 'reguliere' hulpverlening. Problemen met oorlogservaringen worden niet als probleem op zich bekeken maar als existentiële kwesties. Mijn indruk is dat de benadering van de raadslieden sterk overeenkomt met de wijze van werken in de zogenaamde zelfhulpgroepen die zich met deze problematiek bezig houden: het gaat niet om probleem*oplossing* maar om het leren omgaan met het verleden. De problemen vragen om een andere aanpak waardoor men de verbanden in het eigen levensverhaal weer herkent. Hierdoor krijgt men inzicht in eigen levenswijze en weet men waarvoor men zelf wil staan. Ik zal in dit verband nu wat dieper ingaan op de achtergronden van de geestelijke begeleiding.

De betekenis van humanistische geestelijke zorg

Als ik denk of praat over humanistische geestelijke raadslieden, dan denk ik aan mensen die anderen vanuit hun levensovertuiging geestelijk kunnen en willen bijstaan. Waarom bijstaan? Soms hebben mensen gewoon een poosje steun nodig, omdat het niet meer lukt om alleen uit de chaos te komen; een chaos die om ordening vraagt. Hoe kan men weer zicht krijgen op de waarden en normen die van belang zijn? Aan waarden en normen kan een diepere betekenis gehecht worden, maar dit is niet altijd even doordacht. Naarmate ze bewuster gehanteerd worden is er sprake van een levensovertuiging. Kenmerken van een levensovertuiging zijn: het geeft een oriëntatie, het motiveert, het daagt uit, maar geeft ook troost. Een levens-

overtuiging kan helpen om weerbaar en menselijk te blijven en de zin te blijven zien om het leven aan te gaan.

Mijn werk als humanistisch geestelijk raadsvrouw

"En toch is het toen, daar in het klein allemaal begonnen. In je hele leven kan je dingen ervaren die op het oog erg onbelangrijk lijken maar die door de betekenis die je ze geeft erg belangrijk worden in je leven. Ja zelfs in die mate dat die ervaring centraal komt te staan."

Dit zegt Marianne Wimmers in het artikel 'Geestelijk Werk, ons een zorg...' (1986:53). Als ik naast dit citaat de problematiek leg waar het in mijn scriptie en in dit artikel om gaat, dan had dat kleine kind daar in het kamp ook niet kunnen weten en geloven dat de ervaringen daar opgedaan zo fundamenteel en bepalend bleken te zijn voor de rest van zijn of haar leven. Gelukkig maar. Maar veertig jaar later blijkt 'het kind' hulp nodig te hebben en komt bij mij, als geestelijk verzorgster, terecht. Hoe zou mijn houding dan moeten zijn, hoe benader ik deze man of vrouw, wat heb ik te bieden? Ik kan luisteren, zo luisteren dat de ander kan vertellen en ook de ruimte voelt om dat te mogen doen op dat moment. Ik kan het verhaal erkennen en daarna met de ander op zoek gaan naar zijn eigen oriëntatiepunten. Op zoek gaan naar de waarden die er nog zijn en die in die omstandigheden gelden of de moeite waard zijn, of weer kunnen worden. Waarden geven vaak weer zin aan het leven.
Dit betekent voor mij als humanistisch raadsvrouw, dat ik, als ik bezig ben met deze problematiek, geraakt word en probeer mee te gaan met het verhaal, dat ik mensen met een (oorlogs)achtergrond weer leer bewust te worden van hun eigen verantwoordelijkheid bij het maken van keuzes, bijvoorbeeld om hun leven anders te gaan leven. Keuzes die genomen worden in vrijheid en die kunnen leiden tot ander gedrag, andere inzichten en andere levenswijzen. Als je jezelf benoemt tot mens die de dupe is van..., dan betekent dit dat je je eigen vrijheid niet kent, en dat je dus afhankelijk wordt van de ander, van situaties, van het gezin waaruit je komt, etc. Ik denk hierbij aan personen die ik wel in mijn groep heb gehad. Ze hebben lichamelijke klachten, zijn vaak al maanden thuis en depressief. Hun verhaal klinkt als een 'lijdensverhaal'. Ze hebben het niet getroffen in het leven, ze vertellen het op een manier alsof ze er zelf geen enkel aandeel in hebben. Na enkele groepsgesprekken probeer ik hen voorzichtig te leren accepteren dat hun voorgeschiedenis nou eenmaal een feit is, hoe verdrietig die voorgeschiedenis ook is. Maar nu kun je vooruit kijken en moet je zeker niet de slachtofferrol gaan vervullen.
Hier kan een taak liggen voor de humanistische geestelijk verzorger om bepaalde mogelijkheden weer aan te boren, zodat de cliënt weer de leiding over zijn eigen leven gaat nemen, in vrijheid en met de daarbij behorende verantwoordelijkheid. Eigen verantwoordelijkheid dragen hoort bij het mens zijn en daarop kan de humanistische geestelijk verzorger wijzen, waardoor de cliënt weer zin aan zijn of haar leven kan geven, het leven weer waardevoller kan maken.

Wat ik te bieden heb

Als ik doe wat ik hierboven beschrijf, ben ik bezig met wat je zou kunnen noemen 'humanisering'. Elly Hoogeveen omschrijft dit begrip als volgt: "Onder *humanisering* versta ik de beweging die een mens stimuleert en in staat stelt zijn mogelijkheden te ontplooien en zich te ontwikkelen als een creatief, eigenstandig en zelfbestemmend individu. Waardoor hij op zijn eigen gekozen wijze binnen zijn fysieke, psychische en intellectuele mogelijkheden zijn eigen leven vorm kan geven en in vrijheid medemens kan zijn. Daarmee is verbonden dat hij de andere mens niet schaadt of belemmert om op eenzelfde wijze zijn mens-zijn te beleven, maar ook dat hij de ander – in individueel en maatschappelijk verband – daartoe de mogelijkheden tracht te bieden." (1991:131-2)

De geestelijk werker die in gesprek raakt met Kinderen van de oorlog krijgt te maken met een mens die echter meer met 'dehumanisering' dan met humanisering te maken heeft gehad. In meer of mindere mate zelf, maar zeker de ouders zijn hier in oorlogstijd onder gebukt gegaan. Hoogeveen geeft ook een beschrijving van het begrip 'dehumanisering', ze schrijft: "Onder *dehumanisering* versta ik al die tendensen waardoor de ene mens de andere in (zijn) mogelijkheden beperkt door: het uitoefenen van macht, het opleggen van de wil, het inperken van de mogelijkheden, het gebruiken voor eigen doeleinden, kortom onderdrukken." Enkele voorbeelden hiervan zijn wel te noemen: ik denk aan de Joden die in de kampen zaten maar ook de Nederlanders in de Jappenkampen, de vergeldingsacties, geen werk en geen eten, de mishandelingen etc. "Humanisering is fundamenteel noodzakelijk als tegenbeweging op de overheersende dehumanisering binnen onze samenleving." (Hoogeveen 1991:132)
In mijn eigen woorden zou ik zeggen: humanisme is luisteren naar de ander, proberen de problematiek te erkennen en te herkennen, inzicht geven en eigen verantwoordelijkheid leren nemen, de ander laten ervaren dat hij of zij er mag zijn en er toe doet.

De bijzondere houding van de geestelijk werkende

Als ik denk aan een speciale inbreng komt het woord 'methode' bij mij op. Ik denk dat datgene wat zal aanspreken de houding is die je aanneemt tegenover de cliënt. Een houding waaruit respect blijkt voor de ander, waarbij gelijkwaardigheid een rol speelt en waardoor de ander wordt bemoedigd. Hierdoor kan een proces op gang komen dat kan leiden tot zelfaanvaarding en identiteitsversteviging.
Op dit punt wil ik terugblikken naar de enquête en de antwoorden die zijn gegeven op de vraag: "Wat is volgens u uw specifieke inbreng geweest bij deze problematiek als humanistisch geestelijk werker?". De antwoorden zijn gegeven naar aanleiding van gesprekken die al gevoerd zijn met cliënten. Het luisteren, erkennen en herkennen van de problematiek is het meest genoemd en deze punten zijn bij deze problematiek heel belangrijk. Eindelijk is er eens iemand die naar je luistert; je wordt

gehoord; je *bent* iemand. Okko Warmenhoven zegt over luisteren: "Het komt er op aan zo te luisteren dat de ander kan vertellen, dat hij daarin zichzelf blijft. Die wijze van luisteren is het belangrijkste en dat is niet een luisteren dat er op gericht is, informatie te verkrijgen. Het is het verhaal van de ander. Dat verhaal gaat over de persoonlijke levensloop van iemand. Het gaat erover hoe die persoon tot hier is gekomen." (1973) Het gaat om het verhaal van de ander en zijn beleving daarbij. Hij vertelt het niet voor niets, hij verwacht ook wat; in ieder geval dat je luistert en misschien nog wel meer.

Een steeds terugkerend onderwerp in gesprekken die ik voer is de identiteitsproblematiek. Het is van groot belang vertrouwen te hebben in jezelf en in de ander. Dit vertrouwen is meestal niet meer aanwezig en moet weer opnieuw worden opgebouwd. Het zou de humanistische geestelijk verzorger kunnen zijn die, door de houding die hij aanneemt en de veiligheid die hij biedt, het gevoel van vertrouwen weer kan herstellen. Van belang is in dat geval om het gevoel van verbondenheid met je medemens duidelijk te laten blijken.
Tevens wordt er vaak ingegaan op de relatie met de ouders. Het zijn niet zomaar doorsnee ouders, nee, het zijn juist ouders met deze achtergrond en daarvan hebben ze veel doorgegeven aan de kinderen. Ouders die zich door de omstandigheden in die tijd juist veel zorgen hebben gemaakt om de kinderen. Kinderen die ze vaak aan hun lot moesten overlaten. Toch is juist dit laatste voor de kinderen moeilijk te begrijpen. Zij vragen zich af hoe de ouders met de verantwoordelijkheid voor hun kind – de medemens – zijn omgegaan.
Een ander belangrijk gespreksonderwerp is het accepteren en aanvaarden. Je moet aanvaarden dat jouw leven zo is gelopen. Ieder leven heeft zo zijn verrassingen, je kunt niet alles weten, regelen en begrijpen. Bij aanvaarden hoort ook vertrouwen en geduld. Vertrouwen op de toekomst, waarin het beter en anders zal gaan, maar je moet wel accepteren dat daar tijd voor nodig is. Je moet weer leren zelf te handelen en weer verantwoordelijkheid durven dragen voor alles wat je doet. Je moet het eigen aandeel in het leven weer zien, vanuit een gevoel van zekerheid en vertrouwen. Je kunt nu zelf weer richting geven aan je leven en dat geeft een gevoel van opluchting.

Ik zou bovenstaande willen samenvatten met een deel uit een lezing van Edith Nagel (humanistisch raadsvrouw). Zij zegt daarin dat er een andere kijk op het leven mogelijk is, mits op een goede manier begeleid, zodat,

"... mensen door werkelijke ontmoetingen en op vrijwillige basis, anderen kunnen zien als de mens die ze zijn – en niet langer door de bril die ze als kind door hun ouders opgezet hebben gekregen. Want natuurlijk zijn wij een produkt van onze ouders. Maar we kunnen er nu voor kiezen om zelf te kijken: onze normen en waarden zelf te bepalen, onze eigen verantwoordelijkheid op ons te nemen en elkaar te zien zoals we zijn. Als we dat kunnen bereiken dan zal de angst, de haat of het

onbegrip van onze ouders voor 'de anderen' stoppen bij ons en onze generatie." (1990:23)

In dit artikel heb ik laten zien welke problemen er heden ten dage nog spelen rondom Kinderen van de oorlog. Door over hun moeilijkheden te vertellen en in te gaan op de manier waarop zij geholpen kunnen worden met hun problemen, hoop ik u het belang van geestelijke begeleiding voor deze hulpvragers duidelijk te hebben gemaakt.

Noten

1 Aan te raden in dit verband is het boek van F.A. Begeman, *Een generatie verder. Kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling*, Stichting ICODO, Utrecht, 1988.

2 Een voorbeeld van een overeenkomst tussen de verschillende categorieën is de aanwezigheid van een conflict tussen loyaliteit met de ouder enerzijds en de noodzaak van een eigen identiteitsontwikkeling anderzijds. Vgl. Bonekamp 1991:14-8.

3 Stichting ICODO = Stichting Informatie- en Coördinatie Orgaan voor Dienstverlening aan Oorlogsslachtoffers.

4 Aantal cycli = aantal keren dat een cliënt een hulpverleners bezoekt.

5 Dit vermoeden wordt bevestigd door Vorst.

6 Stichting KOMBI = Stichting voor Kinderen van de oorlog voor Onderlinge en Maatschappelijke Begeleiding en Integratie. De Werkgroep Herkenning is een stichting ter bevordering van hulpverlening aan mensen wier ouders tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de bezetter stonden.

7 Qua leeftijd was de verdeling van de respondenten als volgt: 30-39 jaar: 1 persoon, 40-49 jaar: 19 personen, 50-59 jaar: 3 personen. Verder kan vermeld worden dat ik de formulieren vrij snel terug ontving en dat ze met de nodige zorgvuldigheid zijn ingevuld.

8 Zie voor een uitgebreider verslag van de enquête: Bonekamp 1991:25-30.

Literatuur

Jacqueline Bonekamp, *Kinderen van de oorlog. Een pleidooi voor erkenning en herkenning* (HOI-scriptie), 1991. Te bestellen à *f* 5,– (incl. porto), tel. 03438-20371 ('s avonds).

Elly Hoogeveen, *Eenvoud en strategie. De praktijk van humanistisch geestelijk werk*, Acco, Amersfoort/Leuven, 1991.

R. Beunderman & J. Dane, 'Inleiding', in: H. Musaph, *Kinderen van de oorlog. De tweede generatie oorlogsslachtoffers*, ICODO, 1987, p. 7.

Edith Nagel, 'Bruggen bouwen', in: *Bulletin Werkgroep Herkenning*, mei 1990.

Trees Vorst, *Kinderen van 'foute ouders', Op zoek naar goede hulpverlening*, NIZW, Utrecht, 1991. Gratis te bestellen bij het NIZW, tel. 030-306345.

Okko Warmenhoven, *Prolegomena tot de andragologische propadeuse*, Utrecht, 1973.

Marianne Wimmers, 'Geestelijk werk, ons een zorg...', in: Jaak Vanlandschoot & Ton Jorna (Red.), *Praktisch humanisme: Morele-/ geestelijke begeleiding en moraal-/ vormingsonderwijs in België en Nederland*, Unie Vrijzinnige Verenigingen, Brussel, 1986, p.53-68.

Kleurrijke samenleving, kleurrijk humanisme

Over kansen en grenzen van multi-cultureel geestelijk werk als vindplaats van humanistische bezinning

Alphons van Dijk

Dr. A.M.G. van Dijk is universitair docent theorie van godsdienst en religie aan de Universiteit voor Humanistiek.

Inleiding

Wie in de nationale humanistische beweging om zich heen kijkt, zal met gemak vaststellen dat de idealistische zelfinschatting van het humanisme als een universele, zich op alle weldenkende mensen richtende inspirerende beweging tot nu toe nauwelijks uitnodigend is ten opzichte van minderheden van allerlei aard. Een min of meer expliciet geformuleerd humanisme vindt men vooral in de maatschappelijke midden- of hogere middenklasse. Leden van de etnische minderheden zijn tot nu toe slechts in bescheiden mate doorgedrongen tot die maatschappelijke groepen, waaruit humanistische organisaties hun potentiële leden of belangstellenden putten. Dat mag een plausibele sociologische verklaring zijn voor het feit dat humanistische kringen er nog zo egaal 'wit' uitzien. Als het de enige of de voornaamste verklaring zou zijn, kan de humanistische beweging met een gerust hart afwachten tot een voldoende aantal leden van etnische minderheisgroepen zich heeft verspreid over de gehele 'maatschappelijke ladder' zoals intussen gebeurd is met de groep Indische Nederlanders in de derde generatie.[1]

Ik betwijfel echter of geduld in deze zaak voldoende is. Wie de spreiding van de leden-verenigingen van de International Humanistic and Ethical Union (IHEU) overziet, stelt vast dat het op India na vrijwel geheel om landen met een 'witte' meerderheid gaat. Is ook dát wellicht slechts een kwestie van geduld of eventueel van een gerichte organisatorische inhaalmanoeuvre? Ik acht het nauwelijks mogelijk. De humanistische beweging in Nederland (en waarschijnlijk ook in de meeste andere Europese landen) is reeds decennia en generaties lang een kwestie van de verbaal-

cognitieve discours van een intellectuele middenklasse (met gemiddeld een hogere opleiding annex inkomen en maatschappelijke status), een kwestie van taalgebruik en spreekwijze. Deze vormen van discours spreken ook grote groepen Nederlanders niet aan, zonder dat hun bij voorbaat een meer impliciete en meer op emotionele overtuiging dan op beschouwing gerichte humanistische gezindheid kan worden ontzegd. Is deze vaststelling correct, dan is niet in te zien waarom deze situatie niet zou zijn terug te vinden op wereldschaal.

Het lokale kleurenspectrum als vindplaats van mondiaal humanisme

Nu kan men gaan nadenken over humanisme in mondiaal perspectief. Men kan zich laten uitdagen door en zich bezinnen op wellicht impliciet humanistische denkbeelden en gedragingen in niet-westerse culturen en religies. Zou bijvoorbeeld een echt inheems geworden Indiaas of Afrikaans humanisme er anders uitzien dan het veelal secularistische exportprodukt van westerse 'verlichte' filosofie en rationeel-wetenschappelijke levensbeschouwing? Is mondiaal humanisme (misschien eerder in meervoud) toch wat meer of wellicht zelfs iets geheel ànders dan het elastisch oprekken van een 'westers' denkprodukt tot een wereldwijde maat? In de visie van iemand als Salman Rushdie zal het in die richting moeten gaan. Hij stemt in met de "door Michel Foucault voorgestelde vernieuwing van het oude [uit de religieuze cultuurgeschiedenis afkomstige, AvD] bipolaire terrein voor het betoog, tussen het heilige en het profane".[2] Literatuur zou zoiets als een welhaast sacraal forum, een ontmoetingsplaats van culturen en levensbeschouwingen zonder een 'volmaaktheidsclaim' moeten zijn, een plek waar culturen en individuen hun eigen 'bastaardzijn' kunnen vieren en zich erdoor laten uitdagen en zich vermengen, in plaats van dat alles uit de weg te gaan.
Dezelfde tendens schetst de Franse psycho-analytica Julia Kristeva als ze spreekt van de moed de vreemdeling in ons zelf te ontdekken, of anders gezegd, van het probleem, de 'andere' of de 'vreemde' niet allereerst in die 'andere/vreemde' maar in ons zèlf te lokaliseren.[3]

Verhalend filosoferen, narratief levensbeschouwen

Wat betekenen, zo kunnen we ons bijvoorbeeld afvragen, oosterse filosofische tradities voor de bezinning op een mondiaal humanisme? Zij beschikken gewoonlijk over een behoorlijk uitgewerkt conceptueel systeem en zijn op schrift gesteld. We kunnen hun produkten dus, als we wellicht al nieuwsgierig zijn geworden, uit de boekenkast trekken en er ons in verdiepen.[4] Maar het wordt al moeilijker als we ons realiseren dat deze filosofische tradities vrijwel altijd zijn gekenmerkt door een meditatieve ervaringscomponent, van waaruit hun systeem van begrippen en argumentaties eigenlijk alleen maar te bevatten is. Het gaat hun bijna altijd om zoiets als praktische, toegepaste filosofie, wat een hoge theoretische vlucht overigens geheel niet blijkt uit te sluiten.

Nog problematischer wordt onze mondiale belangstelling als we onze aandacht richten op de traditionele Afrikaanse filosofie. Kan er van zoiets als Afrikaanse filosofie sprake zijn, gezien het feit dat er in Afrika geen traditionele schriftcultuur (gewoonlijk toch als een vereiste voor systematisch denken beschouwd) bestaat? Volgens de handboeken en inleidingen tot de filosofie niet. Die wekken de indruk dat er alleen in de 'westerse' cultuur echt kritisch en systematisch gedacht werd en wordt. Het is frappant dat bij ieder nadenken over mondialiteit steeds het mensbeeld van de expliciet reflexieve schriftcultuur van Europa of, breder gezien 'het Westen' op de voorgrond treedt en dan vervolgens ook welwillend bij andere, in dit geval vooral 'oosterse' culturen wordt (h)erkend. Afrikaanse filosofie echter 'verstopt zich' in mondeling overgeleverde verhalen en spreekwoorden.[5] In de mondelinge overdracht spelen de persoon van de verteller en de hoorder alsmede de existentiële situatie waarin de overdracht plaatsvindt een belangrijke rol. Ook al zijn de verhalen en spreuken als het ware opgeslagen in het 'boek van het geheugen', het is de levenservaring van mensen, die hen op bepaalde momenten, in relatie met bepaalde personen en bij bepaalde gespreksthema's actualiseert, dat wil zeggen hun inherente zeggingskracht te voorschijn roept. Afrikaanse filosofie leeft in *de ontmoeting*. Het is daar dat de sluimerende levenskracht van taal wordt gewekt, zodat taal niet alleen een zakelijk medium is tot gedachtenwisseling maar bij uitstek uiting van de levenskracht van 'verleden' mensen, die blijkbaar bepaald niet zo dood zijn dat hun zeggingskracht niet iets zou hebben te betekenen.
Het pleidooi van Rushdie voor een als het ware heilige, onaantastbare ontmoetingsplaats van allerlei vormen van uitdagende multiculturele literaire verbeelding zou dus moeten worden uitgebreid met een visie op mondelinge verhalen als evenzeer geldende en intercultureel uitdagende vormen van verbeelding.

Zou multi- of zelfs intercultureel geestelijk werk een vind- en kweekplaats van nieuwe, mondiale humanistische bezinning kunnen zijn ? Ja,...misschien zelfs meer dan de eerder genoemde abstract cultuurfilosofische bezinning, omdat geestelijk werk altijd concreet, persoonlijk en daarmee voor alle deelnemers keihard uitdagend is. Daar botsen levensverhalen op elkaar. Soms zijn het verhalen met een grote individuele variatie. In onze huidige multi-culturele en multi-etnische samenleving heeft de variatie (op één thema) als het ware plaats gemaakt voor verscheidene variaties op meerdere culturele thema's. Dat maakt het noodzakelijk oog te krijgen voor de vele verschillende wijzen van spreken (discours) en van verhalen; verhalen, waarin de historisch en cultureel gegroeide humanistische spreekwijzen als het ware aan de oppervlakte liggen, tot en met verhalen waarin dit juist niet het geval lijkt te zijn, verhalen die zich bedienen van taal en beelden, alsmede van non-verbale communicatie, waarin niets van wat de humanistische discours kenmerkt lijkt te kunnen worden herkend.

Afrikanen bij ons. Minstens sinds de ramp in de Bijlmermeer weten we dat de Nederlandse samenleving naast Turken, Marokkanen en de creoolse en hindoestaanse Surinamers een nieuwe groep migranten kent, waarvan een deel ondanks zichzelf wel uit blijvers zal bestaan. Samen met de creools-Surinaamse aanhangers van de Afro-Amerikaanse sociaal-religieuze cultuur van de winti's[6] vormen ze, meer nog dan de grotere aantallen moslems en hindoes in ons land, het extreem andere uiterste van een breed spectrum van cultureel-religieuze of levensbeschouwelijke identiteiten, tegenover de traditionele 'inheemse' confessies en het Nederlands humanisme.[7]

Meer dan alle algemene overwegingen van principieel anti-racistische en mondiaal humanistische aard vormen de volgende scenario's op het terrein van het geestelijk werk een uitdaging aan de humanistische gezindheid. Als toekomstbeelden belichten ze het heden en nodigen uit tot reflectie.

Scenario I. Kleurrijk denominationeel geestelijk werk en territoriale werkverdeling

Nemen we het jaar 2013, slechts twintig jaar vanaf nu! Stellen we dat moslems, hindoes en Afro-Amerikaanse cultureel-religieuze groepen zich zodanig in onze samenleving hebben geïntegreerd dat bijvoorbeeld ook – al klinkt het wat cru – de bandbreedte en variëteit van door hen bedreven misdaden met het algemeen Nederlands patroon overeenkomt.[8] Dan hebben deze groepen zich wellicht ook aan het gemiddelde patroon van opleiding en beroep aangepast. Ze hebben gebruik gemaakt van hun grondwettelijke rechten en hebben hun ambtelijke vertegenwoordigers in allerlei sectoren, bijvoorbeeld ook in de diensten geestelijke verzorging van Defensie, Justitie en de zorginstellingen.[9] Naast geestelijk werkenden vanuit de kerken en het humanistisch verbond functioneren er in al deze dienstsectoren op gelijk niveau van opleiding en vaardigheid onder meer moslemische imams en hindoeïstische pandits, gedragen door en 'gezonden' vanuit een achterban, waarin zich duidelijke tendensen tot een Nederlandse islam[10] en een Nederlands hindoeïsme hebben ontwikkeld.

Om praktische, organisatorische redenen heeft het 'territoriale principe', dat wil zeggen de verdeling van de eerste contact-gesprekken van de geestelijk verzorgers over afdelingen of vleugels van bijvoorbeeld een groot ziekenhuis, steeds meer ingang gevonden. Een zwaar zieke gereformeerde of humanist wordt bijvoorbeeld in eerste instantie bezocht door een imam of pandit, die bij dit bezoek op dezelfde wijze te werk gaat als van een autochtoon geestelijk werkende wordt verwacht. Moslems, hindoes en Winti aanhangers, tot Nederlanders genationaliseerd en geïntegreerd, kunnen dan op hun beurt in eerste instantie evenzeer door een christelijke of humanistische raadspersoon worden bezocht. Alle raadspersonen, van welke denominatie ook, zijn voldoende geschoold in het herkennen van eventuele specifiek levensbeschouwelijke implicaties in de verhalen van hun raadvragenden. Ze kunnen aanvoelen waar en op welk moment deze implicaties niet alleen van de kant van de

cliënt – indien deze uitdrukkelijk vraagt – maar ook vanuit hun zelfinschatting van eigen kennis en inlevingsvermogen om doorverwijzing vraagt. Hoe zijn ze tot deze scholing gekomen en wat betekent deze voor hun grondhouding, in ons geval: voor hun humanisme?

Scenario II. Professioneel geïntegreerd intercultureel geestelijk werk, grensoverschrijdend inzetbaar[11]

Er is ook een ander scenario denkbaar. Het is reeds sinds het begin van de jaren negentig in zorgkringen in discussie. Dan zouden de diensten geestelijke verzorging in het jaar 2013 niet meer bestaan uit een gevarieerde groep van professioneel opgeleide geestelijke werkenden met een zeer verschillende religieuze/levensbeschouwelijke achtergrond (eventueel in deeltijdbanen), maar uit enkele algemeen geestelijk verzorgers in voltijdsbanen. Deze zouden over zoveel 'cross-culturele/religieuze' scholing, kennis en inlevingsvermogen moeten beschikken, dat ze breed inzetbaar zijn. Patiënten en cliënten kunnen dan wat betreft vrijwel hun gehele religieus-levensbeschouwelijke problematiek begeleid worden door geestelijk verzorgenden, die zèlf slechts op grond van een soort privé toevalligheid denominatief gericht zouden kunnen zijn, in hun werk echter algemeen inzetbaar. "Want afgezien van de ideologische lading is er in beginsel geen verschil in kwaliteit tussen de verschillende geestelijke verzorgers".[12] "Ideologische lading" of levensbeschouwing dus als een soort restpost! Voorzover een (enkele) kerkelijke of anderszins godsdienstig gebonden persoon (nog?) een religieus/levensbeschouwelijk ritueel zou wensen, zou een geestelijke van buiten, vanuit een nabije plaatselijke gemeente kunnen worden gehaald.

Tenzij men aanneemt dat iedere cultureel-levensbeschouwelijke couleur in afzienbare tijd zal verdwijnen, vraagt dit tweede scenario om een grotere multi-levensbeschouwelijke kennis en informatie, alsmede om een dieper inlevings- en aanvoelingsvermogen en om grotere communicatieve vaardigheid dan scenario I. Er hoeft immers niet of slechts bij hoge uitzondering te worden doorverwezen. Wat betekent dat voor de opleiding van geestelijk werkenden en voor de beleving van hun eigen, in ons geval humanistische levensbeschouwing?

Consequenties uit beide scenario's

Scenario I, dat van de pragmatische samenwerking tussen een breed geschakeerd aanbod aan religieus/levensbeschouwelijk geestelijk werkenden met een duidelijke keuze-vrijheid voor de cliënt, maar nog meer scenario II, dat berust op een algemeen geestelijk-levensbeschouwelijke expertise, stelt juist vanuit de hierboven genoemde etnisch-culturele verrijking eisen aan de toekomstige geestelijk werkende, die mijns inziens niet gemakkelijk kunnen worden overzien. Het zou bijvoorbeeld te simpel zijn ervan uit te gaan dat de hierboven genoemde 'neerlandisering' van de islamitische en hindoeïstische geloofsbeleving zou betekenen dat al het vreemde, uitdagen-

de, onbekende, begroetenswaardige of ergerlijke tijdens het proces van integratie zou verdwijnen (of wellicht als cultuur-evolutionistisch relict zou behóren te verdwijnen). Ik hoop dat tolerantie en vrijheid van godsdienst of levensbeschouwing voor humanisten meer is dan het uitzitten van 'nu eenmaal te tolereren' verschijnselen en gedragingen, in de verwachting dat deze in het proces van modernisering en secularisering vanzelf 'de geest' zullen geven. Zich laten uitdagen door een stuk gevarieerde cultuur- en ontwikkelingsgeschiedenis van islamitische tradities kan een stap zijn tot een mondiaal humanisme dat tegelijkertijd vruchtbaar is voor pluriforme lokale humanistische bezinning.[13] Maar meer nog kan het directe contact en de samenwerking met te zijner tijd in Nederland opgeleide en op vergelijkbare wijze als de kerkelijke en humanistische raadslieden geprofessionaliseerde imams en pandits een uiterst concrete bevruchting van humanistische bezinning met zich mee brengen (zoals omgekeerd overigens ook. Het gaat niet om eenrichtingverkeer).
Het uit Suriname afkomstige hindoeïsme van ongeveer 80.000 medelanders is tot nu toe weinig reflexief-beschouwelijk gericht. Het is vooral gekenmerkt door een devotionele beleving[14] en een zogenaamde *orthopraxie.*[15] Het beleeft de cruciale momenten in het leven in de gestalte van rites de passage (overgangsriten).
De sterke symbolische en rituele kanten van het Surinaamse en Nederlandse hindoeïsme maken duidelijk dat het 'uitzitten' van een (stiekem) verhoopt secularisering sproces (dat overigens wel degelijk, maar daarom nog niet op de manier als verwacht plaatsvindt) wellicht niet de juiste, want bijvoorbeeld de humanistische bezinning zèlf niet dienstige tactiek is. Symbolische expressie en rituele beleving kunnen immers ook een uitdaging betekenen voor de voornamelijk verbaal-conceptuele gerichtheid van het Nederlands humanisme. Immers, wat zouden de samenwerking en de uitwisselbaarheid-in-beginstadium volgens scenario I of, meer nog, de vrijwel algemene inzetbaarheid volgens scenario II nog te betekenen hebben, als de 'vernederlandsing' van islam, hindoeïsme en bijvoorbeeld winti niets anders zou kunnen inhouden dan dat ze precies en uitsluitend hetzelfde ontwikkelingsproces moeten doormaken als het europese christendom en humanisme?[16] Gaat de algemene en wederzijdse inwisselbaarheid en inzetbaarheid van geestelijk werkenden in het jaar 2013 zo ver dat men de bijzondere belevingen van anderen niet alleen encyclopedisch kent, maar ze ook kan aanvoelen in hun betekeniswaarde en diepgang? Dat men er zich door kan laten uitdagen als wellicht even plausibele vormen van menselijk gedrag en menselijke omgang als dat wat wij 'normaal' of wenselijk vinden?[17]

In beide scenario's beschikken de bibliotheken van de grote diensten geestelijke verzorging niet alleen over enkele bijbelvertalingen, christelijke gezangboeken en humanistische 'basisliteratuur', maar ook over een originele arabische Koran, enkele Nederlandse vertalingen daarvan, een verzameling Hadith,[18] alsmede hindoestische basisteksten volgens de twee in Nederland voorkomende hindoe stromingen der Sanatana Dharma en Arya Samaj.[19] Maar niet alleen lees- en voorleesstof, ook audio-visueel materiaal uit de respectievelijke cultureel-levensbeschouwelijke tradi-

ties is voorhanden en personen van de vele denominaties hebben wellicht aan elkaars 'diensten' en vieringen deelgenomen en de zeer verschillende implicaties ervan leren zien en aanvoelen. Er zijn (ruimtelijke) mogelijkheden en voorzieningen waar gewenste rituele handelingen kunnen worden voltrokken, zowel de vrije creatieve handelingen/rituelen van humanisten en de intussen ingehouden want geseculariseerde rituelen van christenen als de omvangrijkere, zeer symboolgeladen riten van hindoes en winti aanhangers. Daarbij zijn veel van deze rituelen en symbolische handelingen minder een soort 'verluchting' en esthetisering, maar vormen ze veeleer een constitutief element van werkelijkheidservaring.
In scenario II beheersen de geestelijk werkenden al deze materialen zelfs zo goed dat zij ze niet alleen als een soort cross-cultuurhistorische vindplaats zouden kunnen gebruiken maar evenzeer cross-cultureel zouden kunnen actualiseren in de geestelijke begeleiding. Is zoiets mogelijk?

Interculturele communicatie: een deskundologisch oplosbaar probleem

Beide scenario's stellen eisen aan opleiding, vaardigheid en inlevingsvermogen die verder gaan dan in 1993 kan worden overzien. Ze vragen tevens veel van de wederzijdse tolerantie, die verder gaan dan welke welwillende vorm van dulding dan ook. Ze vereisen een tot op de 'grassroots' van het alledaagse bestaan naar beneden halen van humanistische idealen, tot en met het inzicht dat culturele verschillen tussen mensen ingrijpen tot in voorbewuste vormen van beleving van lichamelijkheid, smaak, geur, lichaamshouding, ziektebeleving en saamhorigheidsgevoel. Is dit juist, dan is Van Praag's humanistisch postulaat van *natuurlijkheid* in het geding.[20] Niet omdat het onjuist zou zijn, maar omdat het volgens mijn ervaring in humanistische kringen, in tegenstelling tot de intentie van van Praag ('de mens als deel uitmakend van de natuur') zo vaak wordt beschouwd als een soort Rousseau-achtige notie van 'natuurlijk gedrag', dat vervolgens sterk wordt geïdentificeerd met 'spontane en echte intuïtie', nog niet door cultuur gecorrumpeerd. Humanistisch geestelijk werkenden zouden op grond van hun existentiële gerichtheid wellicht een dieper gevoel voor 'natuurlijkheid' hebben dan hun confessionele collega's. Die zouden, met al hun getrainde professionaliteit, toch nog meer last hebben van de beperkende voorschriften en formules vanuit hun geloofscultuur. Diep op de bodem van ieder individueel mens zou echter een 'natuurlijke waarachtigheid' bestaan, op grond waarvan je anderen dwars door eventuele cultuurverschillen zou kunnen herkennen, een soort basislaag, waarop vervolgens cultuur en dus cultuurverschillen zijn ontstaan.
Ik meen dat hier het humanistische ideaal van gelijkheid als gelijk*waardigheid* wordt verward met een verhoopte gelijkheid van existentieel-psychologische grondstructuur. Van Praag weet echter: "De cultuur van mensen is hun natuur".[21] Cultuur bestaat echter steeds in het meervoud van vele verschillende culturen. En zelfs als cultuurverschillen eventueel toch niet tot op de bodem van het menselijk bestaan

zouden reiken, dan zou het nog goed zijn daar als het ware toch vanuit te gaan, al was het alleen maar om simplificatie van problemen te vermijden en de wederzijdse uitdaging en ontwikkelingsmogelijkheden niet te vroeg te ontlopen.

Maakbaarheid en interculturele simplificatie

De romantische verwachting van een soort algemeen toegankelijke naturaliteit speelt ongewild het moderne, rationele zorgmanagement zoals dat vooral in scenario II naar voren komt, in de kaart. Ze maakt tevens de wezenlijk veelkleurige humanistische bezinning, waar ik eerder in dit artikel voor heb gepleit, tot een proces waarin cultuurverschillen als een soort folklore aan de eenheidssmaak van 'koffie zonder' worden toegevoegd, als een soort 'koffie met' vele toevoegsels en smaakverbeteraars,[22] waaraan elke uitdaging van een mogelijk diep ingrijpend en wellicht radicaal anders-zijn ontbreekt. Als de basis van algemene 'natuurlijkheid' in een persoonlijk maar toch zeer professioneel leerproces – hoe zwaar en intensief ook – bereikbaar, maakbaar is, kunnen zorg- en welzijncircuits zo'n leerproces aan hun werkenden verplicht stellen. Het zou immers om een bij voorbaat haalbare, bereikbare zaak gaan. Op grond van interculturele kennis en training kunnen werkenden in de zorg- en welzijnssector hun vaardigheid zodanig breed inzetten, dat het eventueel specifiek eigene van religie/levensbeschouwing nog slechts een soort restpost lijkt te zijn, wellicht een rudiment uit tijden dat men verschillen in cultureel-religieuze identiteitsbeleving nog serieuzer nam.

Op de tendens van maakbaarheid lijkt een momenteel circuit van trainingen in interculturele vaardigheden in te spelen. Op zichzelf een nuttig fenomeen, lijken ze echter soms de prikkeling en uitdaging, die in de anders-culturaliteit van minderheden steekt, terug te brengen tot een communicatieprobleem, een 'vertaalslag'.[23] Zouden de partners in een wederzijds communicatie-proces eenmaal de belangrijkste 'eigenaardigheden' van elkaar kennen, dan zouden ze daar in hun gedrag rekening mee kunnen houden, zodat de communicatie vervolgens soepeler verloopt en meer gewenst resultaat oplevert. De vraag is echter: Door wie gewenst en met welk motief? Het gevaar bestaat dat cultuurverschillen worden gereduceerd tot een kwestie van beter geïnformeerd zijn en de vaardigheid tot dienovereenkomstig handelen. Alsof het bijvoorbeeld bij verschil in leesrichting van Europese talen (van links naar rechts) in vergelijking tot semitische talen (van rechts naar links) slechts om gemakkelijk toepasbare informatie gaat, waarbij de ingeslepen motoriek en de symbolische lichamelijkheidsbeleving (de symbolen 'rechts' en 'links' hebben in vele culturen een bijna archetypische diepgang), gestuurd door de nieuwe cognitie, gewoon even anders moeten worden geprogrammeerd.[24]

Het probleem van rituelen en symbolen

Humanisten hebben gewoonlijk een -begrijpelijk!- problematische verhouding tot rituelen. Rituelen raken de grens van de individuele autonomie. Er bestaat humanistische aandacht voor de therapeutische werking van rituelen, waardoor in feite de rationele omgang ermee benadrukt wordt. Rationeel en doordacht toegepast ritueel verliest echter het meerduidig, niet volledig grijpbare karakter van symbolische handelingen. Symbolen en rituelen hebben, evenals alle levende taal, inclusief de gebarentaal van het 'sprekende lichaam', steeds een *meerwaarde* die boven utilistische berekening uitgaat. Daardoor bezitten ze soms een gevaarlijk potentieel. Is dat echter een reden om ze bij voorbaat niet te gebruiken? Cornelis Verhoeven heeft (volledig van de mens uitgaande) religie eens gedefinieerd als 'de viering van de menselijke niet-identiteit'. Dit klinkt me zeer humanistisch, zij het dat de toevoeging 'viering' humanisten gewoonlijk wat ongebruikelijk zal klinken. Deze ervaring van uiteindelijke niet-identiteit wordt in de geschiedenis van de mensheid echter op allerlei zeer gevarieerde manieren uitgedrukt; woorden-taal en beelden-taal, gebaren en dans, gezongen taal en woordloze klanken.

In de 'westerse' cultuur is deze veelheid en gevarieerdheid van symbolisch-rituele expressie sterk teruggedrongen. De bekende vormen van confessioneel of humanistisch geestelijk werk kennen vooral de verbale communicatie als hoofdbestanddeel. Zelfs in het katholiek pastoraal werk vormen symbolen en rituelen als het ware een 'overblijfsel', waarop eventueel en in bijzondere gevallen kan worden teruggegrepen als mensen het uitdrukkelijk verlangen. Dan wordt het gewoonlijk zeer ingehouden en decent voltrokken, zodat anderen niet worden gestoord en er zich ook niet aan storen. Kortom: ritueel wordt tot rudiment.

Men kan deze situatie vanuit een humanistische bezinning gewenst achten. De evenzeer in het humanisme aanwezige waarden van tolerantie en respect, alsmede een antropologische bezinning op de veelzijdigheid en variatie van individuele en collectief-culturele vormen van expressie en beleving werpen echter de vraag op, waarom en met welk recht men mag verwachten dat de in scenario I en II geschetste veelvormigheid van intercultureel of zelfs transcultureel geestelijk werk aan de humanistische wens zou voldoen. Waarom zouden 'inheems' geworden moslims, hindoes en met name aanhangers van Afro-Amerikaanse religies als Winti in Nederland bij voorbaat voldoen aan de verwachting, dat ook bij hen in het jaar 2013 de rituele expressie en beleving wel even rudimentair zal zijn geworden als bij de oudere 'inheemse' levensbeschouwingen?[25] Hoe ziet het eruit met de territoriale inwisselbaarheid-in-eerste-contact volgens scenario I en met de volledige deskundologische inwisselbaarheid volgens scenario II, als een aantal Nederlandse hindoes en Winti aanhangers ook over vijfentwintig jaar hun specifieke vormen van geestelijk werk naar gelang de situatie willen laten beginnen met een ritueel dat wellicht niet past bij de bescheiden en ingehouden vormgeving van het nu gangbare model?[26] Voor ons, 'autochtonen', is ritueel veelal een bevestiging of omkleding van een zeer bewuste

intentie of gedachte. We zien vaak over het hoofd dat ritueel de intentie of gedachte echter ook kan oproepen.

Het (humanistisch) geestelijk werk zou in de toekomst kunnen uitgroeien tot een steeds intenser te exploreren vindplaats van velerlei vormen van humanisme en van expliciete en minder expliciete, want minder verbaal-cognitieve vormen van beleving en dienovereenkomstige raadgeving. Dat kan, als de humanistische beweging met al haar historisch gegroeide gewoontes en taalgebruik (haar discours) bereid is zich zonder voorbarige voorstellingen van universaliteit of 'natuurlijkheid' in de interculturele arena te begeven. Geestelijk werk: een mondiaal avontuur van veiligheid naar vreemdheid!

Noten

1 Vgl. C. Jansen, 'Over totoks en Indo's', in: *HP/De Tijd*, nr. 91, 26 juni 1992. Er is overigens een minder in het oog springend maar uiterst uitdagend criterium ter vaststelling van zo'n voldoende spreiding en integratie: de verspreiding van leden van etnische minderheidsgroepen over het hele scala van de geregistreerde misdaad, zoals bij 'witte' Nederlanders. "De allochtonen zijn pas werkelijk geassimileerd, wanneer alle vormen van misdaad voor hen openstaan. Dat zou betekenen dat ze op economische posten zitten waar dat kan". Criminoloog Fr. Bovenkerk in een artikel van B. Bukman, 'De misdaadprofessor', in: *HP/De Tijd*, 29 mei 1992, p. 61.

2 *Is er dan niets meer heilig? Over religie en literatuur*, Utrecht/Antwerpen, 1990, p.74.

3 J.Kristeva, *De vreemdeling in ons zelf*, Amsterdam, 1991 [Frans origineel 1988].

4 Zie bijvoorbeeld P.T.Raju, *Oosterse en westerse wijsbegeerte*, Aula Utrecht, 1966. Ook R.Adhar Mall & H. Hülsmann, *Drei Geburtsorte der Philosophie. China, Indien, Europa*, Bonn, 1989.

5 Sinds enkele jaren houdt de Duitse filosoof H. Kimmerle, hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam zich met Afrikaanse filosofie bezig.

6 Zie 'Surinaamse religies in Nederland. Winti, Hindoeïsme, Hindoestaanse Islam', *Religieuze bewegingen in Nederland* nr.12, Amsterdam, 1986. Ook H.J.M.Stephen, *Winti en psychiatrie*, Karnak, Amsterdam, 1990. In de zogenaamde etnopsychiatrie wordt de laatste tijd geprobeerd de vertaalslag te maken tussen de 'westerse' psychiatrie met haar wetenschappelijk wereldbeeld en de ervaring en het wereldbeeld van niet-westerse culturen. Zie ook R. Giel, *Vreemde zielen; een sociaal-psychiatrische verkenning in andere culturen*, Meppel, 1984.
Ook in de medische antropologie wordt de ervaring van diep ingrijpende culturele verschillen toegepast op het 'westers wetenschappelijke' model van behandeling. "Evenals de westerse geneeskunde niet aansluit bij het denken en beleven in andere culturen elders, zo kan dat ook het geval zijn 'thuis', binnen de landsgrenzen. Dat is natuurlijk in het huidige Nederland het geval voor de velen, hier woonachtig, maar opgegroeid in heel andere culturen. Richters meent echter dat hetzelfde ook het geval is bij mensen met lage inkomens en lage scholingsgraad..." Uit een recensie van het boek van J.M.Richters, *De medisch antropoloog als verteller en verhaler*, Delft 1991, in: *Filosofie & Praktijk*, jrg. 14/1993, nr.1, p.52-56.

7 Behalve een publikatie over *Humanisme en islamcultuur in Nederland. Een aanzet tot reflectie en dialoog* (HSN-werkgroep HoTuMa,

Amsterdam, 1987), heeft het georganiseerd humanisme in Nederland de islam nauwelijks en het Surinaams-Nederlandse hindoeïsme (± 80.000 – 100.000 etnische hindoes) in het geheel niet waargenomen. Zie ook B. Boelaars, 'Humanisme en islam', in: *Humanist*, mei 1988.

8 Zie noot 1.

9 De overheid heeft dan de aanbevelingen van twee commissies overgenomen, namelijk: *Religieuze voorzieningen voor etnische minderheden in Nederland*, rapport tevens beleidsadvies van de niet-ambtelijke werkgroep ad hoc (de 'commissie Waardenburg'), WVC, 1983, en: *Overheid, godsdienst en levensovertuiging. Eindrapport criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag*, Den Haag, 1988 (de 'commissie Hirsch Ballin').

10 Zie A. van Bommel, 'Voorwaarden voor integratie van moslims in Nederland', in: *Integratiemogelijkheden moslims*, Den Haag, z.j., p. 1-7. Deze denkwijze komt ook voor in *Humanisme en islamcultuur in Nederland. Een aanzet tot reflectie en dialoog*, HSN, Amsterdam 1987. Vergelijkbaar met de eerder geciteerde Rushdie favoriseert dit rapport het streefmodel van het smeltkroesidee (p.11). Als het gaat om een uit de dialogische praktijk van multi-cultureel geestelijk werk opbloeiend ideaal van mondiaal humanisme stelt het rapport lapidair: "Kortom, de modernisten binnen de Islamcultuur staan open voor de dialoog, hechten evenals Westerlingen aan bepaalde fundamentele waarden en verworvenheden en vragen in eerste instantie aan hun westerse collega's, evenals zij, hun cultuurparadigma deels ter discussie te stellen" (p.45).

11 Om niet te worden misverstaan stel ik uitdrukkelijk dat dit tweede scenario wel kan worden ontworpen, daar er reeds nu maatschappelijke krachten zijn die in deze richting denken. Ik heb zelf echter zowel mijn vragen bij de idee van totale scholing en deskundigheid, die erachter verborgen gaat (zijn begrip en inlevingsvermogen totaal aanleerbaar of oefenbaar?) als bij de idee dat de laatste sporen van religie of levensbeschouwing te zijner tijd wel zullen vervluchtigen, of, als andere mogelijkheid, als het ware kenbaar, meetbaar en dus beheersbaar zullen worden; wat vervolgens de breedst mogelijke inzetbaarheid van deskundigen impliceert. Heeft religie of levensbeschouwing – niet alleen als beschouwing maar juist als beleving – echter het karakter van een dynamisch en omvattend element in het streefproces naar persoonlijke integratie, dan komt ze bij de hier beschreven benadering in de knel.

12 C. Boey, voorzitter van de vereniging van gevangenisdirecteuren, geparafraseerd in 'Zoeken naar het zachte in de delinquent', in: *Trouw*, 27 februari 1993. Het gaat hier om dezelfde tendens als is aan te treffen bij H. Kunneman, 'Koffie met of koffie zonder. Het belang van de levensbeschouwelijke leegte', in: *Praktische Humanistiek*, nr.3, maart 1992, 19-31.

13 Dit is bijvoorbeeld de intentie van de islamoloog Moh. Arkoun. Zie R. Haleber, *Islam en humanisme. De wereld van Mohammed Arkoun* (Met medewerking van P.S. van Koningsveld), Amsterdam, 1992.

14 Net als de gospel songs van de zwarte Amerikanen boden hymnen aan Rama en Krishna aan de hindoeïstische plantagearbeiders in Suriname de mogelijkheid van overleven door identificatie met de strijd van deze godmenselijke gestalten tegen de onderdrukkende demonie.

15 De hindoeïstische traditie kent meer waarde toe aan juist gedrag dan aan juiste leer (orthodoxie).

16 Veel humanisten realiseren zich op grond van hun persoonlijke en beperkte ervaringen met het christendom (of wat daarvoor wordt gehouden) en de vaak polariserende historische relatie tussen (Europees) christendom en (Europees) humanisme nauwelijks dat de geschiedenis en de variëteit van godsdiensten, religies en culturen onvoorstelbaar veel rijker en anderssoortiger is dan deze beperkte ervaringen als herkenning toelaten. Dat is begrijpelijk maar kan geen basis zijn voor een nadenken over mondiaal humanisme.

17 Met name het Europese humanisme legt zo sterk de nadruk op vrijheid, persoonlijke

groei en eigen verantwoordelijkheid dat deze waarden in de bezinning nogal eens de sociaalwetenschappelijke visie dreigen te doen vergeten dat het sociale en culturele referentiekader een sterke invloed heeft op de identiteit van het individu. De cultuursocioloog P. Berger wijst er bijvoorbeeld op hoezeer relatievormen in de westerse maatschappij, waarin de huwelijksrelatie uit naam van de idee van ongebondenheid wordt afgewezen, in feite slechts een fragment uitmaakt van de man-vrouw relaties die de culturele antropologie allemaal kent. *Invitation to Sociology*, Penquin Books, 1986 [oorspronkelijke uitgave 1963], p. 106.

18 Spreuken en korte verhalen, die in verschillende mate van betrouwbaarheid aan Mohammed worden toegeschreven.

19 Vedische teksten en bijvoorbeeld de Bhagavadgita, hymnen aan Rama en Krishna en bijvoorbeeld de Ramayana van Toelsidas en de Bhagavatapoerana, alles tevens in goede vertalingen.

20 Natuurlijkheid als postulaat volgens Van Praag houdt in "dat mensen begrepen worden als een deel van een natuurlijke ervaarbare wereld, waaraan zij met elkaar zijn ontsproten en waarvan zij deel uitmaken". Van Praag weet ook dat het de menselijke natuur is die cultuur schept en dat, omgekeerd, de cultuur van mensen hun natuur is. *Grondslagen van humanisme*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1978/1989[3], p. 88-89.

21 Idem, p. 89.

22 Dan is het niet alleen een kwestie van het oerhollands inheemse melk en suiker. Je kunt er cognac in doen of cacao, er Turkse substantiële koffie van maken of er op z'n Tibetaans zoveel boter in doen, dat niet meer duidelijk is of het algemene basisbegrip 'koffie' nog wel geldt. Kortom, dit voorbeeld maakt duidelijk dat er bij cultuur en levensbeschouwing meer aan de hand is dan het beeld van een zelfstandig naamwoord, waaraan ter onderscheiding leuke, interessante en verrijkende bijvoeglijke naamwoorden worden toegevoegd. Wellicht speelt het taalbeeld van wezenskern en toevoeging ons parten. In Centraal Azië is thee of koffie met vette boter erin een *overlevingsdrank*, zoiets als in Zuid-Azië karnemelk met zout erin.

23 Vgl. A. Ramdas, 'Gekleurde adviezen. Het managen van cultuurverschillen', in: *De Groene Amsterdammer*, 17 juni 1992.

24 In navolging van Ramdas beschrijf ik hier bewust een wat technisch-instrumentele opvatting van communicatie, juist voorzover het huidige aanbod aan cursussen in deze sfeer een opvallend marktgericht en 'maakbaar' karakter lijkt te bezitten. Dit laat mijns inziens onverlet dat er andere, dieper gaande opvattingen over communicatie (bijv. Habermas' paradigma van het 'Verständigungsorientierten Handeln') zijn.

25 Terwijl de gevoeligheid voor rituelen en symbolen in 'alternatieve' kringen van de Nederlandse samenleving veeleer toeneemt. Zie A. van Dijk, 'Ervaring en beleving: religiositeit vandaag', in: *Rekenschap*, jrg. 38, nr. 2, juni 1991, p. 87-99.

26 Er is mijns inziens geen reden te vermoeden dat 'tonelen' rond de Ghanezen na de Bijlmermeerramp slechts een eenmalig incident zijn geweest. Ik zie de gemiddelde Nederlander voorlopig nog niet zich begrijpend opstellen bij een 'bezwering' – wat is dat eigenlijk voor een 'bijgelovig' woord? – in geval van een vroegtijdige dood of bij een feest na een lang en verzadigd leven.

De normatieve kwaliteit van biografisch werken

Ina Brouwer

Drs. Ina Brouwer is docent praktische humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek en lid van de redactie van Praktische Humanistiek. Een van de thema's van haar colleges is het biografisch werken als methode van geestelijke begeleiding. Vanuit deze belangstelling bespreekt zij het boek van Gabriël Prinsenberg, ***De Tocht door het Labyrint. Biografisch Werken als Methode voor Sociale Beroepen****. Prinsenberg is docent aan de hogeschool De Horst in Driebergen die dit boek uitgaf (1993, ISBN 90-74465-03-x, 252 pagina's, f 36,-).*

Wij mensen zijn geïnteresseerd in onze eigen biografie. De vraag 'wie ben ik' boeit ons, we willen weten wie we zijn. We denken na en stellen vragen over onze levenservaringen om deze op waarde te schatten. Deze ervaringen vormen een bron van waaruit we een min of meer samenhangende levensvisie vormen. Veel mensen ontwikkelen zo een eigen levensvisie, zij willen niet kiezen voor één voorgegeven levensbeschouwing. Wel kunnen fragmenten van verschillende levensbeschouwingen en wetenschappelijke theorieën daarbij als kapstok dienen. In zijn boek *De Tocht door het Labyrint* gaat Gabriël Prinsenberg in op deze behoefte om middels biografische zelfreflectie en transcendentie ons leven te beïnvloeden en onze persoonlijkheid te versterken. De toenemende stroom van publikaties en voordrachten hierover wijst op een groeiende belangstelling. Ook sociale mensbegeleiders raken geïnteresseerd in zowel de theorie als de praktijk van deze werkwijze. Gabriël Prinsenberg, docent aan de Hogeschool de Horst in Driebergen meent dat deze stroom van publikaties om integratie vraagt. Vanuit z'n jarenlange ervaring als biografie-counselor en supervisor bundelt hij verschillende visies op biografisch werken.

Het boek omvat drie delen: in deel 1 stelt de auteur tal van opvattingen over 'Levensloop en levensverhaal' aan de orde. In deel 2, 'Het slijpen van de edelsteen', biedt hij een referentiekader aan dat het de professionele biografiehelper mogelijk

maakt om z'n diagnose te stellen over de kwaliteit van de grondhouding en de persoonlijkheid van de biografie-werker. In deel 3 komt een waaier van praktische oefeningen aan de orde die laten zien hoe ingrijpend het biografisch werken de grondhouding van mensen beïnvloedt. Voorts zijn er een uitgebreide literatuurlijst en een tweetal bijlagen opgenomen: een overzicht van biografische onderzoeksvragen, oefeningen en opdrachten en een verzameling gedichten en andere teksten die gebruikt kunnen worden als werkmateriaal gedurende het biografisch werken.

Het eigen verhaal

Biografisch werken betekent dat "de individuele mens zijn of haar wezenlijke levenslijn leert verbinden met die van de mensheid en de wereld". Prinsenberg maakt uit een grote hoeveelheid citaten en parafrasen duidelijk hoe we dit kunnen opvatten: het 'historisch bewustzijn' zoals dat in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam is voorwaarde voor biografisch werken. Biografieën, beschreven levensgeschiedenissen, danken hieraan hun ontstaan. Ook hierin wordt het belang van zelfkennis en van onderlinge verhoudingen onderstreept. Historisch besef vergroot het bewustzijn dat onze levensloop ontwikkelingsfasen veranderingen en crisis kent. Ons besef is toegenomen dat als we ons dit bewust zijn we ons levensverhaal meer kunnen beïnvloeden en sturen. We weten dat we 'nu' levende subjecten zijn, die op dit unieke moment in de geschiedenis zich verhouden tot anderen en handelend in de wereld staan. We ervaren dat we onderhevig zijn aan verandering en veranderingsprocessen op gang brengen. Het bewust doorleven van deze (ingrijpende) veranderingen waarderen we en ordenen we tot samenhang om ons bestaan richting te geven.
Prinsenberg vertolkt dit ontwikkelingsproces via Charlotte Bühler. Zij onderscheidt vier grondtendenties van (normatieve) innerlijke ontwikkeling die uitdrukken dat mensen streven naar innerlijke harmonie als uiteindelijk levensdoel. Zelfbeperking en aanvaarding van mogelijkheden vormen hiervoor een voorwaarde. Verinnerlijkte gedragsregels ('geweten') vormen een bron van oorspronkelijke innerlijke ordening die tot z'n recht komt als we hiernaar luisteren en ons zelf van daaruit op creatieve wijze tot expressie brengen (vgl. Charlotte Bühler, *Der menschliche Lebenslauf*). Prinsenberg verbindt deze innerlijke ontwikkeling of geestelijke groei met opvattingen van Freud en Adler. Freud richt zich op het verleden om de vroeger gelegde samenhang in levenservaringen te ontmaskeren, Adler richt zich op de toekomst om zwak ontwikkelde of negatief gewaardeerde verbanden tussen levenservaringen door bemoediging om te vormen tot positief gewaardeerde samenhangen.
Na dit psychologische uitstapje komt Prinsenberg bij de antroposoof Bernard Lievegoed, die voor een personalistisch gezichtspunt kiest. Mede geïnspireerd door Adlers opvatting baseert Lievegoed zich op Steiner, die de antroposofie ontwikkelde als een levensbeschouwing op natuurwetenschappelijke basis. Hij benadrukt de eenheid van lichaam, psyche en geest als voorwaarde voor bewustzijnsontwikkeling, waarin zowel positieve als stagnerende ervaringen een rol spelen. Determinanten in de levensloop, zoals bijvoorbeeld erfelijke aanleg, temperament, karakter, geografische invloeden,

seksebepaaldheid en onverwerkte resten uit 'vorige levens' kunnen als stoorzenders in het huidige leven doorwerken. Jung en Frankl worden door Prinsenberg genoemd om te vermelden dat zowel de positieve als de stagnerende ervaringen psychisch doorgewerkt moeten worden wil de mens tot zingeving komen.
De auteur voltooit zijn queeste door de psycholoog van Wijngaarden op te voeren om het doel van de volwassenheid te beschrijven: volwassenheid is zelfovergave in de vorm van levensaanvaarding, waarin ruimte is voor het stellen van religieuze en metafysische vragen.
In deel 1 probeert Prinsenberg door het aaneen smeden van citaten en parafrasen de lezer gevoelig te maken voor de processen in de ontwikkeling van onze levensloop en ons levensverhaal. "Als we ons bewust worden van de samenhangende ordening die we in het verleden hanteerden en die anders waarderen, maken we de weg vrij voor nieuwe, andere keuzes om onze huidige werkelijkheid waarin we leven richting te geven", zo stelt hij. De vele fragmenten en citaten die hij aanhaalt om het biografisch werken te verduidelijken, bundelt hij echter nauwelijks tot een samenhangende visie. Zijn eigen verhaal over biografisch werken is zwak ontwikkeld.

Aan het lot overgelaten

Het ontbreken van dit eigen verhaal wordt storend in het tweede deel, 'Het slijpen van de edelsteen'. Dan blijkt definitief dat de auteur zijn biografisch werken baseert op antroposofische uitgangspunten. Het storende daarvan is dat deze levensbeschouwing als volstrekt vanzelfsprekend gehanteerd wordt. Nergens vermeldt hij het belang van het hanteren van levensbeschouwelijke uitgangspunten als voorwaarde voor biografisch werken. Antroposofische begrippen en zienswijzen worden bekend verondersteld en niet systematisch verhelderd of toegelicht.
Prinsenberg kiest voor het principe dat mensen hun leven leren inrichten naar zelfgekozen waarden die ze bewust hanteren, terwijl hij tegelijkertijd de plaats en de betekenis van deze zelfgekozen waarden in het biografisch werken nergens verduidelijkt. "Mensen" zo stelt hij, "staan in de huidige tijd voor een nieuwe opgave. De traditionele structuur van gezin, kerk en geloof en hun waarden en normen die vroeger voor mensen een vanzelfsprekend referentiekader vormden hebben deze vanzelfsprekendheid verloren. Mensen kunnen niet meer op gewoonte of traditie terugvallen maar moeten nieuwe bewustzijnsvermogens ontwikkelen en zèlf de waarde van hun leefwijze te bepalen".
Rudolf Steiner, de grondlegger van de antroposofische levensbeschouwing, en Georg Hartmann, ook antroposoof, worden aangehaald om deze zienswijze te benadrukken: de ontwikkeling van 'praktische menskunde' komt op gang als mensen waarden en normen uit de eigen levenservaring kunnen expliciteren (vgl. p. 17 en 23-25).
De vraag is echter waarom Prinsenberg niet beschrijft hoe dit proces van waardenoriëntatie zich voltrekt in zijn eigen biografiepraktijk, waarom geeft hij niet aan hoe dit verloopt bij zijn 'cliënten'? Hij ontvouwt weliswaar gul een palet van raadgevingen en tips maar vergeet dat mensen die (deels) hun eigen lot willen benvloe-

den, hun vermogen moeten ontwikkelen om hun eigen ervaringen en die van anderen te waarderen. Wil de biografiehelper in dit proces als 'gids' optreden dan zal deze zijn of haar eigen waardenorintatie moeten kunnen expliciteren om die van de ander te kunnen verhelderen. Juist op dit gebied laat Prinsenberg de lezers aan hun lot over.

Een normatief referentiekader

Doordat de auteur nalaat de kern van het biografisch werken te verwoorden wordt wèl duidelijk dat de biografiehelper niet zonder een professioneel normatief referentiekader kan om de biografiewerker bij te staan in het ontwikkelen van een eigen grondhouding. De biografiehelper moet immers de kwaliteit van de levensbiografie van de ander en van zichzelf kunnen beoordelen. Ook de gesprekken die gevoerd worden in het biografisch werken vragen om kwaliteiscriteria. Deze kwaliteiscriteria ontleent Prinsenberg aan de humanistische (Rogeriaanse) counseling – empathie, echtheid, respect – en vermengt ze met antroposofische gezichtspunten.

Voorts hanteert Prinsenberg de elementen aarde, water lucht en vuur als kwaliteiten die respectievelijk het lichamelijke, het vitale, het gevoelsleven en het geestelijk aspect vertegenwoordigen. De kwaliteiten van de drieledigheid van hoofd (denken, geest) hart (voelen, emoties) en ledematen (willen, handelen) voert hij in als manifestaties van lichamelijke gewaarwording, gemoedsbeweging en vitaliteit. Daarnaast voert hij zeven krachtsdimensies in die macro-kosmische kwaliteit hebben, planeetkwaliteiten: tussen dood en nieuwe geboorte eigenen mensen zich op hun reis langs de zeven planeten bijzondere krachtsprincipes toe, kwaliteiten die ze in hun nieuwe leven op aarde gebruiken kunnen.

De auteur gaat er vanuit dat het antroposofisch referentiekader geschikt is om de grondhouding van mensen zoals die zich gedurende de ontwikkeling van de biografie uitdrukt, te diagnostiseren. In een trainingsgroep bijvoorbeeld kan het de deelnemers helpen zich bewust te worden van een mogelijk teveel of te weinig invloed van bepaalde planeetkwaliteiten.

Voor mij als humanist is het de vraag of dit referentiekader voldoende diagnostische kwaliteit bezit om de deelnemers bewust te maken van hun grondhouding en de waarden waarop ze deze funderen. Kunnen dierenriem- en planeetkwaliteiten het waarderend vermogen van mensen helpen ontwikkelen? De betekenis die aan bepaalde planeten- en dierenriembeelden wordt gehecht is weliswaar al eeuwenoud, maar kunnen ze het persoonlijk waarderend vermogen vervangen?

Het werken met symbolen

Duidelijk is dat Prinsenberg zich volop laat inspireren door de antroposofische levensbeschouwing. Deze biedt hem waardevolle aanknopingspunten voor het biografisch werken. Hij maakt evenwel niet duidelijk hoe hij de verhouding ziet tussen de reeds vastgelegde waarden en kwaliteiten van planeten en dierenriemtekens en zijn eigen motto: "mensen moeten zelf hun leven naar zelfgekozen waarden inrich-

ten". Ik mis in het boek zijn persoonlijk geformuleerde visie op de door hem geciteerde wetenschappelijke, literaire en levensbeschouwelijke fragmenten.
Op de keeper beschouwd blijkt dat zijn levensbeschouwelijke en wetenschappelijke 'grondslagen' over biografisch werken maar één referentiekader hebben: het antroposofische. Deze door de natuurwetenschappen geïnspireerde levensbeschouwing heeft veel waardevolle pedagogische inzichten te bieden. Mijns inziens breekt het Prinsenberg op dat de antroposofische levensbeschouwing zoveel natuurwetenschappelijke kennis toepast en zo weinig inzichten verwerkt zoals die in loop van deze eeuw in de mens- en geesteswetenschappen ontwikkeld zijn. Prinsenberg doet wel een poging om zich daarin te verdiepen, maar het theoretisch resultaat daarvan is pover. Dit heeft tot gevolg dat het omgaan met de symbolische betekenis van planeet- en dierenriemkwaliteiten om interacties en ontwikkelingen in en tussen mensen te verduidelijken, niet het karakter krijgt van een speelse mogelijkheid om met symbolen te werken, maar van het hanteren van een vanzelfsprekende 'objectieve' waarheid.

Waardevolle fragmenten

De titel van het boek, *De Tocht door het Labyrint*, is symbolisch gekozen, maar vanwege de fragmentarische presentatie ook van toepassing op het werk dat men als lezer moet verzetten. Door de overvloed aan visies en opvattingen blijft de kern van Prinsenberg's betoog impliciet, onbereflecteerd. Voor sociale mensbegeleiders die zelf hun theoretische achtergrond en referentiekader willen ontwikkelen heeft dit enerzijds voordelen, want ze kunnen naar hartelust grasduinen in het grote aanbod aan praktische oefeningen en opdrachten. Deze bevatten veel praktische ervaringskennis en het is duidelijk dat Prinsenberg jarenlang biografiewerk beoefende, want hij beschrijft helder de valkuilen die iedere opdracht of oefening meebrengt in de vorm van 'tips' en goede raad. De 'draad van Ariadne' waarmee Prinsenberg z'n keuzes en vooronderstellingen verantwoordt, lijkt vooral ingegeven door het devies 'bruikbaarheid'. Zijn zienswijze is een verzameling van waardevolle fragmenten waarin hij impliciet een samenhang veronderstelt.
Het nadeel van een dergelijk aanbod van visies, opvattingen en praktische vaardigheden valt echter onmiddellijk op: het 'verhaal' van Prinsenberg zelf ontbreekt. Het is jammer dat de auteur de oefeningen en inzichten op een presenteerblaadje aanbiedt zonder deze in een meer samenhangende levensbeschouwelijke en theoretische context te plaatsen.

Hoe moeten we dit gulle gebaar van de schrijver die z'n kennis zo presenteert waarderen? De biografiehelpers, voor wie dit boek bedoeld is, kunnen nu naar 'eigen recept' een visie op biografisch werken ontwikkelen. Bezien we het boek echter in het licht van de doelstelling van biografisch werken: mensen leren opnieuw hun oriënterend, waarderend en ordenend vermogen met betrekking tot hun levenservaringen in te zetten, dan roept de benaderingswijze duidelijk vragen op. Kan de

schrijver volstaan met het aanreiken van concrete beschrijvingen en praktische oefeningen aan de biografiehelper? Hoe leert de biografiehelper op die manier de ander te begeleiden in het herordenen en herwaarderen van zijn of haar levenservaringen? Prinsenberg ziet biografiehelpers als gidsen, als professionele helpers die hun medemensen steunen in het stellen van de juiste vragen over hun bestaan. Dit doel van het biografisch werken blijft in zijn boek onderbelicht. Prinsenberg stelt zelf geen vragen! Hij rijgt de (wetenschappelijke) teksten aaneen als bontgekleurde kralen aan een snoer van niet doorzichtig gemaakte persoonlijke ervaringen. Hij 'weet', en geeft z'n kennis door, maar verheldert niets van zijn eigen visie en vooronderstellingen, terwijl juist dit vermogen wèl een belangrijke voorwaarde vormt voor het biografisch werken.

Ik mis in dit boek de omschrijving van de kwaliteit van de biografisch helper. Deze moet mijns inziens kunnen beschikken over het vermogen om aan de levenservaring van zichzelf en die van zijn cliënt (positieve) waarden toe te delen. Bovendien moet de biografiehelper kunnen beschikken over het vermogen om zijn cliënt te leren omgaan met waarden die mensen uit diens omgeving aan hem of haar toekennen, zodat hij of zij deze vanuit zijn eigen levenservaringen op de juiste waarde leert schatten. Deze kwaliteiten zijn nodig om de ander te 'gidsen' in de herordening van diens levensbiografie.

Prinsenberg gaat er te veel van uit dat biografiewerkers vooral praktische oefeningen ontberen, maar praktische oefeningen lossen het gebrek aan eigen oriëntatiemogelijkheden niet op. Daarnaast vergeet Prinsenberg door zijn 'vanzelfsprekende' keuze voor de antroposofie dat er naast deze levensbeschouwing ook andere levensbeschouwingen zijn die via hun eigen symbolentaal licht werpen op de existentiële ontwikkeling en de levensloop van mensen. De keuze voor een bepaald 'raamwerk' van levensbeschouwelijke uitgangspunten ontslaat mensen niet van hun verantwoordelijkheid deze voor zich zelf, individueel, tot leven te brengen en op waarde te toetsen.

Biografiewerk en sociaal beroep

Prinsenberg schreef *De Tocht door het Labyrint* vooral voor biografiewerkers in sociale beroepen. Natuurlijk kan het biografisch werken zich ook richten op het sociale aspect. Mensen moeten in hun leven keuzes maken over de sociale invulling daarvan. Zij verhuizen, zoeken een andere baan, ontmoeten een nieuwe relatie. Met de praktische oefeningen beschreven in deel 3 kunnen sociaal werkers hun cliënten helpen meer zicht te ontwikkelen op wat ze met hun leven willen. Het maken van een landkaart van levensgebieden, oefeningen met namen, het maken van genogrammen, het tekenen van een levensboom, levenslijnoefeningen, herinneringsoefeningen, drama-oefeningen, muntenspel, bijzondere ontmoetingen, kortom met het hele scala aan terugbliktechnieken zoals Prinsenberg weergeeft, kunnen bepaalde aspecten van het levensverhaal in kaart worden gebracht. Ze leren mensen terug te kijken op de werkelijkheid van hun leefwereld.

Dit terugkijken op die (leefwereld)werkelijkheid vraagt tegelijkertijd om een heroriëntatie op de belevingswereld. Deze heroriëntatie vraagt om het (opnieuw) doorleven van hedendaagse, vroegere en toekomstige ervaringen, om de positieve of negatieve waardering daarvan te (her)waarderen. Aan het biografisch werken zitten niet alleen sociale, maar ook psychische, geestelijke en levensbeschouwelijke aspecten. De benaderingswijze van Prinsenberg roept de vraag op of sociale mensbegeleiders wel de nodige (normatieve) professionaliteit op het gebied van psychisch/geestelijk functioneren ontwikkelen omdat het biografisch werken juist ook existentiële veranderingsprocessen raakt.

De Tocht door het Labyrint bevat een rijkdom aan waardevolle theoretische fragmenten, oefeningen en opdrachten waaruit biografiehelpers zonder meer kunnen putten. De benaderingswijze van de auteur biedt het prettige voordeel dat er veel voorwerk verricht is. Men kan er naar hartelust uit putten en de theorieën als kapstokjes gebruiken om een eigen wijze van werken te ontwikkelen.
Toch is het jammer dat Prinsenberg er niet goed in slaagt zijn eigen biografieervaringen tot een duidelijker theoretische en levensbeschouwelijke samenhang te brengen. Hij loopt zichzelf voorbij in zijn wens om zoveel mogelijk van zijn praktische kennis over te dragen. Hierdoor beschrijft hij niet de kern van het biografisch werken: het vermogen van de ander stimuleren om zijn (levens)ervaringen waarderend te herordenen. Had de auteur vanuit zijn jarenlange ervaring met biografiecounseling en supervisie meer het belang van de functie van de levensbeschouwing geëxpliciteerd, dan zou dit de (toekomstige) biografiehelper meer zicht op de ontwikkelingsprocessen hebben gegeven die zich in de biografie voltrekken. Dat hij deze 'ruimte' openlaat doet veel af aan de waarde van het door hem verzamelde materiaal in dit vooral concrete en praktische boek.

Nieuwsbrief

Het HOI ten einde, een laatste woord

Op 31 juli 1993 is formeel een einde gekomen aan het Humanistisch Opleidings Instituut. Het HOI heeft 30 jaar bestaan. Vanaf 1963 tot 1977 was het HOI een eigen cursus van het Humanistisch Verbond. Sinds 1977 tot het einde was het HOI een door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bekostigde hogere beroepsopleiding. In deze periode hebben naar mijn berekening zo'n 305 studenten 'met gunstig gevolg' hun studie aan het HOI beëindigd. In het afgelopen cursusjaar zijn de laatste 12 studenten geslaagd.

Het HOI was een bijzondere opleiding: uniek in Nederland en de wereld, zowel wat betreft het humanistische karakter als het geestelijk werk. Uniek was de opleiding ook vanwege de integratie van scholing en persoonsvorming. Waar het eens om begonnen was, namelijk 'geestelijke verzorging op humanistische grondslag', bleef steeds de doelstelling, met dien verstande dat vanaf de bekostiging in 1977 expliciet werd gesproken van 'humanistisch geestelijk werk', waaronder begrepen werd zowel 'verzorging' als 'vorming' als 'vormingsonderwijs'.

De naam van Jaap van Praag is onverbrekelijk verbonden met het begin(sel) en de ontwikkeling van het geestelijk werk en het HOI. In *Geestelijk werk in ontwikkeling, 25 jaar Humanistisch Opleidings Instituut, 1964-1989* kunnen we lezen dat Jaap van Praag het HOI beschouwde als het belangrijkste instituut dat hij binnen de humanistische beweging heeft helpen opzetten. In feite was de scholing voor humanistische raadslieden al tien jaar eerder, in 1953, begonnen, toen Jaap van Praag *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag* schreef, de eerste systematische verhandeling over dit beroep in de vorm van een schriftelijke cursus. Daarin lezen we: "Een schriftelijke uiteenzetting over geestelijke verzorging is vergelijkbaar met een leergang in droogzwemmen. Men leert er geen zwemmen mee; maar het kan een steun zijn in de praktijk. Bovendien kan men er enig inzicht uit putten over onze opvattingen op dit gebied." In de opsomming van scholingsaspecten wordt last but not least genoemd: het streven naar de innerlijke verwerving van een voor deze arbeid vereiste 'houding'. Het is al die jaren 'ons' idee gebleven. Jaap van Praag vervolgt aldus: "Het wezen van de vorming van geestelijke raadslieden is een zodanige, duurzame en oprechte verwerking van psychologische en levensbeschouwelijke motieven, dat daardoor een innerlijke groei en rijping tot stand komt. Wat voor alle scholing geldt, is hier in bijzondere mate van toepassing: Leren is zichzelf leren."

Na 40 jaar is deze aanduiding wat mij betreft nog even waar als toen. Voor de betrokkenen was het een steeds terugkerende en verdergaande praktijk waarin met het luisteren, met het spreken en middels 'woordenwisseling' krachten vrijkwamen die eerst de student ten goede kwamen en die vervolgens in de arbeid ten dienste werden gesteld aan anderen. Maar steeds bleek ook weer hoe meerzinnig en hachelijk een dergelijk leerproces in theorie en praktijk is, en hoe moeilijk dit is

over te brengen of te doen verstaan aan mensen voor wie 'geestelijk leven' geen verhaal heeft gekregen. Ter gelegenheid van het twintig jarig bestaan van het HOI schreef ik in *Rekenschap* (1982/4) : "Mensen komen naar het HOI, indien zij herkend en erkend hebben dat er met hem of haar iets gebeurd is en gebeurt. Gedurende de studiejaren geven zij hieraan betekenis, waardoor zij dat, vergelijkbare, geestelijk proces doormaken, wat zij in de opleiding leren begeleiden. Het HOI werkt als katalysator op dat proces en kan er duurzaamheid aan verlenen."

Het kleine groepje rondom Jaap van Praag is inmiddels uitgegroeid tot een beroepsgroep die theoretisch en praktisch, op cliënt- en beleidsniveau, haar aandeel heeft in de zorg voor mensen. Het HOI is ten einde, zijn opvolger, de Universiteit voor Humanistiek, viert in 1994 al weer zijn eerste lustrum. Het werk gaat door. Ik dank allen die in de loop der jaren een bijdrage hebben geleverd aan de opleiding; het was zeer de moeite waard.

Ton Jorna
(directeur Humanistisch Opleidings Instituut 1977-1993)

★★★

Vereniging voor Vrijgevestigd Humanistisch Geestelijk Werk (VVHGW)

De vrijgevestigde raadslieden hebben op hun vergadering van 14 mei 1993 een nieuwe waarnemend voorzitter gekozen. Token Bartman neemt de functie tot de volgende jaarvergadering waar. Ko Burger blijft secretaris en penningmeester. De overige bestuursleden zijn Tineke Swantee, Germaine Nijsten en Hermien Green. Op 14 mei hield Wilma Hielema, vrijgevestigd maatschappelijk werkster en lid van het bestuur van het 'functie-verband zelfstandig gevestigd maatschappelijk werk' in de Landelijke vereniging van maatschappelijk werkers, een inleiding over haar vrijgevestigde werk. Een interessante lezing, waarin veel zaken te horen waren die de vrijgevestigde geestelijk werkers bekend en herkenbaar in de oren klonken. Hielema stelde dat er in de bestaande structuren weerstand is tegen de verzakelijking die nu eenmaal nodig is voor het vrijgevestigd werken. Zij benadrukte dat men als vrijgevestigde ondernemer is. Men moet heel wat investeren voor een praktijk: een praktijkruimte, bureaukosten, PR-kosten, administratiekosten, reiskosten, energiekosten. Verder moet men rekenen met verzekeringen, belastingen en sociale lasten die afgedragen moeten worden. Een eigen arbeidsongeschiktheidsverzekering en pensioenregeling mag ook niet ontbreken. Alles bij elkaar komt zij op een minimum-tarief van *f* 60,– per uur.

Het functieverband van vrijgevestigde maatschappelijk werkers heeft ongeveer 60 leden. Hiervan hebben 4 mensen een 'volledige' praktijk. Dat lijkt dus erg op de situatie bij de VVHGW. Maar dat was niet de enige overeenkomst. Hielema constateerde een groot verschil tussen bevlogenheid en bedrijfsmatigheid. Men doet maar wat, soms. Zij is zelf van mening dat het zich zelfstandig vestigen zijn rechtvaardiging vindt in de verzakelijking van de maatschappij. Maar anderzijds blijkt men zich licht te vergissen in de zakelijkheid en het normbesef van de collega's: men heeft moeite met professionele prijzen, ontvangt cliënten zonder een voldoende accommodatie te bieden. Bovendien is het dikwijls de vraag of wat men biedt wel maatschappelijk werk genoemd mag worden. Men biedt bijvoorbeeld allerlei therapie-achtige

hulp: hypnotherapie, zelfbedachte therapieën etc., met alle risico's van dien.
De groep vrijgevestigde maatschappelijk werkers heeft een werk-beleidsplan gemaakt, om orde op zaken te kunnen stellen. Daarvan was een onderdeel de eis dat men vijf jaar praktijkervaring moet hebben voordat men erkend kan worden als vrijgevestigde. Deze eis stuitte op bezwaren van de landelijke vereniging (LVMW). Dit heeft er toe geleid dat het bestuur van het functieverband is teruggetreden, omdat men niet de verantwoording wenst te nemen voor de onoverzichtelijke professionele situatie.

Tarieven

De VVHGW heeft besloten met vaste tarieven te gaan werken. Men gaat voortaan uit van een lijst van inkomensafhankelijke tarieven. Men overhandigt het lijstje met tarieven, en stelt in overleg met de cliënt het definitieve tarief vast. Geschat wordt dat men met dit tarief op *f* 50,– per uur komt. Men heeft besloten om voorlopig dit tarief te hanteren, tot de markt op iets grotere schaal ontwikkeld is, waarna een verhoging van het tarief mogelijk zal worden. Voor het spreken bij uitvaarten is het adviestarief *f* 450,–, evenals voor relatievieringen.

Contacten

Het blijkt met de maatschappelijke inbedding van het vrijgevestigde geestelijk werk nog zwak gesteld te zijn. Er worden overal wel initiatieven genomen om tot afspraken te komen, bijvoorbeeld met artsen, RIAGG's, HV-afdelingen, collega-raadslieden en anderen. PR-activiteiten worden door ieder afzonderlijk voorbereid en ontwikkeld, ondersteund door de gezamenlijke folder. Het blijkt een moeizame zaak te zijn. Echt goed lopende contracten of doorverwijzingskanalen zijn er nog niet. Incidenteel legt men in zijn omgeving contacten met zorginstellingen, waar geen humanistisch geestelijk verzorger is aangesteld. Tot nu toe was de afspraak met de functionarissen voor geestelijke verzorging van het Humanistisch Verbond dat men dat niet zou doen. De tijd wordt rijp geacht om die afspraak los te laten, en om, als dat zinvol geacht wordt, ook als vrijgevestigde op instellingen af te stappen en te kijken of een contract als 'extern geestelijk verzorger' er in zit bij een bepaalde instelling. Het bestuur van de VVHGW coördineert de aanstelling van deze 'buiten-GV-ers'.
Verder wil de VVHGW graag in contact komen met geestelijk verzorgers zich bij de vereniging willen aansluiten en die naast hun betrekking in een instelling enige tijd beschikbaar willen stellen voor het begeleiden in een spreekuur met door de cliënt betaalde gesprekken. Het netwerk van raadslieden naar wie verwezen kan worden kan op die manier sterker worden.

Studiedag werkmethoden

Vrijdag 10 september a.s. (10.15 uur tot 15.00 uur) is een studiebijeenkomst gepland die geheel gewijd zal zijn aan *werkmethoden.* Een aantal collega's wordt uitgenodigd om bepaalde speciale werkwijzen die ze ontwikkeld hebben of toepassen uiteen te zetten aan de vergadering. Hiermee hopen de vrijgevestigden een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de eigen praktijken, maar ook aan het humanistische raadswerk in zijn geheel. Belangstellenden zijn welkom op Drift 6, in het gebouw van de Universiteit voor Humanistiek.
Er worden presentaties verzorgd door de volgende raadsvrouwen: Nettie van Rijswijk over Existentiële therapie, naar de opvattingen van Yalom, speciaal over 'vrijheid'; Token Bartman over het interprete-

ren van tekeningen in de geestelijke begeleiding (werken met symbolen); Elly van Duijn over het werken met dromen in het geestelijk werk.
Voor inlichtingen over deze studiedag kunt u telefonisch contact opnemen met Token Bartman (023-243132) of met Ko Burger (03417-61440). U kunt ook schrijven naar VVHGW, Postbus 367, 3850 AJ Ermelo.

★★★

Publiek debat over 'Geestelijke verzorging binnen of buiten het basispakket?'

16 juni jongstleden organiseerden de Protestantse Vereniging van Instellingen voor Bejaardenzorg (PVIB) en de Christelijke Vereniging van Ziekenhuizen en diakonessenhuizen (CVZ) een middag over de geestelijke verzorging in de gezondheidszorg in de toekomst. Een echt debat werd het eigenlijk niet. Een vrij groot aantal sprekers was uitgenodigd commentaar te geven op een aantal stellingen die door de organisatoren opgesteld waren. Voor een gedachtenwisseling bleef nauwelijks tijd over. De centrale stelling was dat de aanwezigheid van een geïntegreerde dienst geestelijke verzorging onderdeel dient te blijven uitmaken van het basisverstrekkingenpakket van zorgverlening. Over deze stelling bestond in feite geen onenigheid. De heer Oudendijk verklaarde namens de staatssecretaris dat de geestelijke verzorging inderdaad tot het basispakket zou moeten behoren. Het kabinet bereidt immers een wet voor op de geestelijke verzorging? Deze wet is echter gebaseerd op het grondwetsartikel van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Dat er geestelijke verzorging moet zijn komt voort uit de 'horizontale werking' van dit grondrecht. Maar, zoals dat gaat met grondrechten, dat betekent niet dat de staat die geestelijke verzorging ook zou moeten betalen. Zo staan de zaken er dus bij. De heer Lanzen riep namens de zorgverzekeraars de aanwezige geestelijk verzorgers op om hun lamp niet onder de korenmaat te zetten en om aan de weg te timmeren voor hun vak. De bijeenkomst kreeg verder vooral het karakter van 'kietel jij mij, dan kietel ik jou'.
Eén van de 'hulpstellingen' had een interessant debat kunnen opleveren over de professionele status van de geestelijke verzorging. Het ging om de stelling: "Geestelijke verzorging, in onderscheid tot het door de kerken te verzorgen gemeentepastoraat, is vanwege het professionele karakter van deze hulpverlening, een zaak van de instellingen." Misschien moet daar nog eens een nader publiek debat aan gewijd worden. Maar het is de vraag of de PVIB en de CVZ zich geroepen voelen om dat te organiseren. Er waren nogal wat uitlatingen van de inleiders die deze stelling ondergraafden, zonder dat er aandacht aan gegeven werd. Jacques Rebel (predikant en hoogleraar vraagstukken geestelijke verzorging in Groningen) betoogde dat de geestelijk verzorger vele taken had, en dat één daarvan is: verkondiging, terwijl dominee Cazan van de PVIB stelde dat de kerk werkt voor de leden en dat de geestelijke verzorgers werken voor de instelling. Dat maakte het protestantse gezelschap erg kwetsbaar voor het op het uitgereikte stencil genoemde argument om geestelijke verzorging *buiten* het basisverstrekkingenpakket te laten. Als de geestelijk verzorger immers ook een verkondiger van het christelijke evangelie moet zijn, moet de kerk hem ook maar betalen. Dit geluid was in het 'debat' echter niet te horen. Het was meer een openbare meditatie uit een zelfgeschreven brevier.

Universiteit voor Humanistiek

Opening Academisch Jaar 1993-1994

Op maandag 6 september vindt de opening plaats van het academisch jaar op de Universiteit voor Humanistiek. De rector, prof.dr Douwe van Houten zal een inleiding houden onder de titel *Traditie en vernieuwing in humanistisch geestelijk werk.* Prof.dr Peter van Lieshout, directeur van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn houdt een rede over *Professionalisering zin geven.*
De opening begint om 15.00 precies in Ottone, Kromme Nieuwe Gracht 62 te Utrecht. Vanaf 16.00 uur tot ca. 17.15 uur vindt er een receptie plaats in hetzelfde gebouw. Informatie: Universiteit voor Humanistiek, telefoon 030-312674.

★★★

Congres multi-culturele geestelijke verzorging

De Commissie Geestelijke Verzorging van de Nederlandse Zorgfederatie organiseert een congres over het vraagstuk van de multi-culturele geestlijke verzorging in instellingen voor gezondheidszorg onder de titel: *Kleur Bekennen. Veranderende geestelijke verzorging in een multi-culturele gezondheidszorg.* Het congres wordt gehouden op 14 oktober 1993 in 't Spant te Bussum, van 10.30 uur tot 16.00 uur (Dr. A. Kuyperlaan 3, telefoon 02159-33254).
De dagvoorzitter van het congres is de heer dr. P. Sillevis Smitt, oud-directeur patiëntenzorg van het academisch ziekenhuis in Rotterdam.
De doelstelling van het congres is drieërlei:

a. het aantonen van het belang van multiculturele geestelijke verzorging
b. het duidelijk maken van de behoefte en de verlangens van culturele minderheden op dit vlak
c. het geven van een eerste aanzet tot nadere beleidsvorming en enkele organisatorische modellen voor de invulling van het gewenste beleid.

Het congres is bedoeld voor al diegenen die rechtstreeks betrokken zijn bij de beleidsvorming en uitvoering van de geestelijke verzorging, t.w. directies en besturen van instellingen voor gezondheidszorg, hoofden van de dienst geestelijke verzorging, geestelijk verzorgers, verpleegkundigen, vertegenwoordigers van allochtone organisaties, patiëntenverenigingen, beleidsmakers, verzekeraars en overheid.
In de voorbereidingscommissie hebben vertegenwoordigers van verschillende organisaties geparticipeerd: de Commissie Geestelijke Verzorging van de NZf, de Frederik van Eeden Stichting in Amsterdam, de stichting Lalla Rookh Nederland, de stichting Platform Islamitische Organisaties Rotterdam (SPIOR), de Universiteit voor Humanistiek en de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen (VGVZ).

Op het programma staan de volgende inleidingen: N. Oudendijk brengt namens staatssecretaris Simons een 'Signaal van de overheid inzake geestelijke verzorging aan culturele minderheden in instellingen voor intramurale gezondheidszorg'. Vervolgens spreken T. Kassing, directeur Zorg en Bouw van het OLV Gasthuis in Amsterdam over 'Verantwoordelijkheid gezondheidszorginstellingen voor multiculturele geestelijke verzorging' en humanistisch raadsman Henk Wind 'Over invulling van het aanstellingsbeleid in de praktijk'.
Na de koffie: praktijkgevallen door Shri

Reflecties op de praktijk worden gepresenteerd door A. Maddoe (voorzitter Nederlandse Moslim Raad) en Shri H. Rambaran (consulent Hindoeïsme).
Na de lunch lichten leden van de Commissie Geestelijke Verzorging enige organisatorische modellen voor multi-culturele geestelijke verzorging toe, waarna een paneldiscussie plaatsvindt. Het forum bestaat uit de volgende leden: C. Honig (voorzitter NZf-commissie Geestelijke Verzorging), J. Doolaard (voorzitter VGVZ), J. van Egmond (psychiater, chef polikliniek Henri Dunant, Deventer), K. Sietaram (voorzitter Stichting Lalla Rookh Nederland) en I. Spalburg (beleidsadviseur Islamitische aangelegenheden, Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR).

Aanmelden: voor 30 september bij de dienst Opleidingen en Congressen NZf/ Consult, postbus 9696, 3506 GR, Utrecht. Kosten: *f* 150,–, incl. lunch en consumpties. Inlichtingen bij Mevr. G. Antoniacomi, telefoon 030-739630.

Recencies

Humanistische Stichting voor Huisvesting van Bejaarden, ***Het verhaal van en over de humanistische raadslieden in (zorg)centra voor ouderen.***
40 pagina's. Verkrijgbaar bij de HSHB, postbus 70510, 1007 KM, Amsterdam. Telefoon 020-6610706.

Deze nieuwste publikatie van de HSHB is samengesteld door een werkgroep van raadslieden onder leiding van de medewerkers humanistische geestelijke verzorging van deze organisatie. De raadslieden zijn Mariëtte Graafmans, Jurgen Verhey en Peter Raggers. Deze versie van 'Het verhaal' is een actualisering van een eerdere uitgave onder dezelfde titel uit 1981. Het wordt gepresenteerd als een nota over een bepaald werkterrein van de HSHB, namelijk de geestelijke verzorging, maar het is een volwassen publikatie over humanistische geestelijke verzorging geworden. Dat komt doordat nu verder gegaan wordt dan de gebruikelijke afpaling van de positie van de geestelijk verzorger ten opzichte van de levensovertuiging. De verhouding met het Humanistisch Verbond, de 'humanistische beginselen' en de definitie die spreekt van "professionele en ambtshalve hulpverlening aan en begeleiding van mensen in fundamentele vragen rondom leven, ziekte en dood, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging" komt in hoofdstuk twee aan de orde, zoals gebruikelijk in dit soort nota's. Maar daar laten de samenstellers het niet bij. Wat volgt is een hoofdstuk waarin de professionele praktijk in beeld gebracht wordt. Er komen drie methoden van geestelijke verzorging aan bod: het persoonlijke gesprek, de bezinningsbijeenkomst en het groepsgesprek. Bij de analyse van het gesprek, waarvan ook enige casussen gegeven worden, worden zes aspecten onderscheiden aan de hand waarvan de geestelijk verzorger richting geeft aan het gesprek. Dit zijn: luisteren naar het verhaal van de ander, de ander uitnodigen tot nader onderzoek, in gesprek gaan over wat gezegd is, nader uitwerken van het referentiekader van waaruit de ander spreekt, toetsen van de houdbaarheid van het gezegde, en evaluatie van het besprokene.
Als bezinningsbijeenkomst worden genoemd de 'gedachtenisbijeenkomsten'. "Dit zijn bijeenkomsten over de overleden bewoner voor een ieder die dat wenst binnen de muren van het verzorgingshuis, in situaties dat de bewoners niet aanwezig kunnen zijn bij de begrafenis of crematie zelf van een bepaalde bewoner." (p. 20).
Ten slotte komt het groepswerk aan de orde, waarvan ook enkele methodische aspecten kort worden weergegeven.
De overige hoofdstukken gaan over de positie van de geestelijk verzorger in het verzorgingshuis. De geestelijk verzorger heeft een functie in het beleid van het huis, in het personeelsbeleid en in het kwaliteitsbeleid van de zorg in het algemeen. Dit laatste heeft betrekking op de plannen van de politiek met de gezondheidszorg. Het standpunt van de samenstellers in dit verband is: "Er dient aandacht èn geld te blijven voor de kwetsbaarheid en waardigheid van elke mens en er dient tijd te blijven om bij die ander stil te staan." De nota is een degelijk pleidooi voor de geestelijke verzorging.

Laura Polderman

J. Galema, *Redelijkheid. Een maat voor het handelen.*
Nelissen, Baarn, 1993. ISBN 902441296 X. 126 pagina's, *f* 21,50.

In dit boek uit de PM-reeks, dat bestemd is voor het HBO en het wetenschappelijk onderwijs, stelt de wijsgerig en sociaal pedagoog Galema dat een ordelijke, gezonde samenleving niet bereikt wordt door normen die ons worden opgelegd, maar dat deze het resultaat is van redelijkheid, gepraktiseerd op basis van wederzijdse verwachtingspatronen.
Voor ieder mens geldt, volgens Galema, dat zijn alledaagse omgang gekenmerkt wordt door het feit dat men steeds wanneer men met elkaar omgaat en handelt, elkaar aanspreekt en tot verstaan komt van elkaar: "Soms stellen we elkaar hierbij vragen en gaan we over tot een discussie waarin argumenten worden uitgewisseld."
Het boek is een poging tot een uitwerking van het begrip redelijkheid in het licht van Habermas' theorie van het communicatieve handelen. Volgens deze Duitse filosoof spreken mensen elkaar voortdurend aan op de waarheid van hun wederzijdse uitingen en op de juistheid en de waarachtigheid ervan. Habermas onderscheidt tussen communicatief handelen en strategisch handelen met het oog op systematische (politieke) machtsuitoefening, maar dat doet Galema niet. Bij hem gaat het eigenlijk alleen over het alledaagse handelen. Voor het kleine kind heeft dit handelen de functie dat het de redelijkheid fundeert (al doende leert men). Als er machtsverschillen zijn of conflicten, kan "alleen deelname van alle betrokkenen aan een gesprek garanderen dat de verschillende contexten en daardoor de verschillende machten niet gescheiden worden" (p. 58). Hulpverleners moeten dan ook vooral het gesprek gaande houden of herstellen, zodat de redelijkheid kan zegevieren.
Dit klinkt een beetje onnozel. De redelijkheid is, naar de opvatting van Galema, het instrument bij uitstek voor het kennen van de werkelijkheid, het denken erover en het handelen in de werkelijkheid. Het argumenteren volgens een praktische logica is de manier voor mensen om tot een gezamenlijke overtuiging te komen. Het menselijke handelen overstijgt een efficiënt doelgericht handelen "dat slechts gericht is op overleven en op voortbestaan". Dit wordt al bereikt "wanneer we erin slagen de resultaten van het handelen en onze verschillende belangen op elkaar aan te doen sluiten" (p. 79).
Daarmee komt de morele kant van het handelen aan de orde. De werkelijkheid kennen, haar begrijpen, en het met elkaar ergens over eens zijn, legt een bepaalde norm op: "weten verplicht", aldus Galema (p. 87). Hier wordt het betoog interessant, maar Galema volstaat helaas met in een halve bladzijde te vertellen dat, als de rede niet meer kan functioneren (met name vanwege te ver doorgevoerde rationaliteit en specialisatie van de samenleving) we dan (gelukkig) onze toevlucht kunnen nemen tot riten en sancties. Dit wordt verder niet uitgelegd.
De auteur ziet voor de redelijkheid een prominente rol weggelegd in het argumenteren over de werkelijkheid. Het boek wilde een uitwerking geven aan de analyse die Habermas van de maatschappelijke besluitvorming geeft, maar de ideeën zelf worden er niet in uitgelegd. Alleen dat we in ons argumenteren aanspraak maken op waarheid, juistheid en waarachtigheid. De redelijkheid bezorgt ons een gezamenlijke culturele achtergrond, waartegen we overeenstemmingsgericht (communicatief) handelen. Dat is de Habermas-ruggegraat van Galema's boek.
Het boek zou natuurlijk een stuk interes-

santer geworden zijn als ook aandacht besteed zou zijn aan het mislukken van die rationaliteit, in al die gevallen waarin mensen niet tot overeenstemming komen. Galema gaat zondermeer uit van de "dwangloze dwang van het betere argument" (W. v. Reyen in *Filosofie Magazine*, maart 1993, p. 19) en toont zich daarmee een kritiekloze navolger van de Duitse filosoof. Zijn redelijkheidsbegrip blijft een abstractie in een weinig concrete wereld, zonder echt handelende mensen.

Laura Polderman

Hein Schaeffer (red.), *Handboek godsdienst in Nederland.*
De Horstink, Amersfoort 1992. Uitgave in samenwerking met de sectie Media van de Raad van Kerken in Nederland. ISBN 9061843685. 613 pagina's, *f* 99,–.

Dit omvangrijke, mooi uitgegeven boek omvat vijfendertig hoofdstukken over van alles wat met godsdienst, maatschappij, onderwijs, pastoraat en christelijke kerkelijke organisatie te maken heeft. Een kolossaal boek, inderdaad. Tweeënvijftig auteurs werkten er aan mee, waaronder hoogleraren als Trees Andree en Ilse Bulhof, en verder vele grote namen uit theologisch en kerkelijk Nederland. Al de betrokken auteurs schrijven over hun specialisme. Het boek is daardoor een zeer interessante staalkaart van vele actuele problematieken waar kerkelijke organisaties mee te maken hebben: het verschijnsel godsdienst zelf, secularisatie, fundamentalisme, de techniek, milieu en natuur, de maatschappelijke vraagstukken als vrede, minderheden, en de vrouwenbeweging. Alles wordt beschouwd met het oog op godsdienst en kerk in de moderne tijd. De beschouwingen hebben een analyserende, informatieve strekking en geven in mindere mate een ideologische, levensbeschouwelijke (theologische) visie. Dat maakt het ook tot een echt handboek. Het is dan ook niet te doen om zelfs maar schematisch aan te geven wat de opvatting van godsdienst is waarvan in dit boek wordt uitgegaan. De benadering is eerder wetenschappelijk en hoe de schrijvers er individueel over denken blijft vrijwel buiten beschouwing. Daar zijn ze dan ook niet op aan te spreken, en het lijkt wel, als men dit boek leest, of dat er ook niet toe doet. De algemene opvatting over godsdienst die hier wordt gehanteerd verwoordt L. Laeyendecker in het eerste artikel 'Godsdienst: een nadere omschrijving': "Religie werd hierboven omschreven als een betrokkenheid op een transcendente werkelijkheid. Deze betrokkenheid neemt zienderogen af en de religieuze instituties waarin geprobeerd wordt die betrokkenheid gestalte te geven, maken een moeilijke tijd door." De verdere analyse ervan heeft een zeer interessant handboek opgeleverd, een standaardwerk over godsdienst in Nederland anno nu. Van harte aanbevolen.
Er blijft slechts één vraagteken over ten aanzien van dit boek: "Waarom moest er een hoofdstuk in over 'Humanisme als maatschappelijk verschijnsel' van de hand van Paul Cliteur? Dat het humanisme geen geloof is maar een levensbeschouwing is bekend. In kringen van theologen en godsdienstleraren wordt in plaats van de term 'geloof' steeds vaker de term 'levensbeschouwing' gebruikt. Misschien verklaart dat waarom men in een handboek over godsdienst ook een hoofdstuk over humanisme moest opnemen.

Laura Polderman

Boeken & tijdschriften

De gedachten zijn vrij, 25 jaar Humanistisch Geestelijk Raadswerk bij de inrichtingen van Justitie.
Een uitgave van de Centraal Geestelijk Raadsman van Justitie, Laan van Vollenhove 2941, 3706 AK Zeist. ISBN 9074322042. 79 pagina's. Verkrijgbaar door *f* 10,– over te maken op giro 4765684 t.n.v. de heer W. Ter Horst van Delden op bovenstaand adres.

Deze bundel is uitgegeven ter gelegenheid van het symposium *De gedachten zijn vrij* op 26 februari 1993, ter viering van het vijfentwintig jarig bestaan van de dienst humanistische geestelijke verzorging bij Justitie en bevat de teksten van de voordrachten die daar gehouden zijn. Om te beginnen een historisch overzicht van het humanistisch raadswerk bij Justitie van de hand van Hannie Singer-Dekker. Zij heeft als hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond de ontwikkelingen vanaf het begin van nabij gemaakt. Voor geestelijke raadslieden van bijzonder belang zijn de bijdragen van Jan Hein Mooren, Harry Kunneman en van gevangenisdirecteur Cees Boey.
Het betoog van Jan Hein Mooren is vooral een illustratie van wat hij noemt de 'interactieve profilering' van de geestelijke verzorging in de gevangenis. Er is in het professionaliseringsproces van de geestelijk verzorgers voortdurend een wisselwerking (interactie) met enerzijds de heersende trends in het gevangeniswezen, en anderzijds met de andere beroepsgroepen in de gevangenis. De ontwikkelingen in het gevangeniswezen en verschuivingen in taakopvatting bij het overige personeel in de inrichtingen hebben gevolgen voor de taakopvatting van de raadslieden. Voorts benadrukt Mooren dat het voor de professionele ontwikkeling van het humanistisch raadswerk van belang is om de existentiële aspecten van de vragen en problemen van de gedetineerden te doordenken, en er de levensbeschouwelijke implicaties van te ontdekken.
Kunneman behandelt 'de onophefbare spanning tussen effectieve detentie en communicatieve kwaliteit in inrichtingen van Justitie'. In het dwangsysteem dat de gevangenis is, is het van belang dat door geestelijk verzorgers een 'communicatieve vrijplaats' geboden kan worden. Dat is voor de gedetineerden goed, om het verblijf in de gevangenis te kunnen uithouden. Het is ook voor de instelling zelf van belang dat er professionals rondlopen die de humaniteit bevorderen, en er voor zorgen dat gedetineerden er niet aan onder door gaan.
Het prikkelende betoog van gevangenisdirecteur Boey wordt vooral aan het eind van het verhaal interessant voor geestelijk verzorgers. Hij huldigt het standpunt dat geestelijke verzorging een nuttige activiteit is binnen de gevangenis. Hij is echter wel van mening dat "de huidige verdeling in drie richtingen, protestant, Roomskatholiek en humanistisch nogal achterhaald aandoet." Hij is duidelijk een voorstander van een rationeler beleid ten aanzien van de geestelijke verzorging, en zou de behoeften van de inrichting als criterium willen nemen voor dit beleid.

Dit kan er toe leiden dat eventuele kerkdiensten door geestelijken van buiten de inrichting zouden kunnen worden geleid.

The Helen Dowling Institute for Biopsychosocial Medicine, *Vechten voor leven. Omgaan met kankerpatiënten.*
De Toorts, 1992. ISBN 9060206649.
108 pagina's, *f* 29,95.

Dit boekje lijkt te bewijzen dat geestelijk werk door iedereen gedaan kan worden. Psychotherapeuten, artsen, gestalt- en Rogeriaanse therapeuten geven op betrokken en indringende wijze een aantal verhalen weer van mensen die ze in het Helen Dowling Institute begeleid hebben. Dit instituut is een psyschotherapeutisch initiatief van onder andere Marco de Vries, gespecialiseerd in 'interventies' bij medisch onbehandelbare kankerpatiënten. Het klaproosje op het omslag, symbool van vergankelijkheid, is ook symbolisch voor de patiënten waarvan hier het slot van het afgebroken levensverhaal wordt verteld. Het doel van de begeleiding is het stimuleren van de zelfstandigheid van de patiënten, het verhogen van de kwaliteit van hun relaties, het doorleven van de crisis en het vinden van een nieuw levensplan waarin ieders vermogens en kwaliteiten, waarden en levensdoelen tot uiting kunnen worden gebracht en verwerkelijkt. Vooral dat laatste maakt van deze speciale vorm van psychotherapie in feite geestelijk werk, en van het Helen Dowling Instituut een instituut voor geestelijk werk. Psycholoog/humanistisch raadsman Felix Julien is een van de begeleiders. Gelukkig voor de patiënten dat de andere therapeuten ook moderne, progressieve, betrokken en vooral lieve mensen zijn, die allen een humanisme praktiseren, dat min of meer ruimte laat voor het rijpen van nieuwe waarden, voor zolang het duurt. Een belangrijk aspect van deze begeleiding is ook het evalueren van het eigen leven, dat een nieuwe zingeving achteraf voor de door kanker getroffenen mogelijk maakt.

***Levensvragen, Levensbeschouwing, Levenshulp.* Pastoraal Cahier 4 van de pastorale dienst van Psychiatrisch Ziekenhuis Wolfheze. Verslag van de studiedag op 6 oktober 1992.**
36 pagina's, *f* 7,50. Verkrijgbaar bij Psychiatrisch Ziekenhuis Wolfheze, 6874 BE Wolfheze. Telefoon 08308-33111.

Het is de gewoonte van grote christelijke psychiatrische centra als Veldwijk en Wolfheze om op gezette tijden studiedagen te organiseren voor de pastores in de omgeving. De pastorale dienst van Wolfheze brengt de verslagen uit in eigen uitgaven, de 'Pastorale Cahiers'. Een heel goed initiatief, want hoe meer er over het geestelijk werk geschreven wordt, hoe beter.
Dit nummer verscheen in mei jongstleden en bevat een inleiding van Wybe Zijlstra, pastoraal supervisor uit Amersfoort over de huidige culturele situatie. Zijn conclusies pleiten voor openheid bij de pastores voor de vragen die op hen af komen, en bescheidenheid in het naar voren brengen van eigen overtuiging. Harmke de Graaf, sociaal psychiatrisch verpleegkundige en aandachtsfunctionaris levensbeschouwing van de RIAGG Veluwe Vallei in Ede, geeft een uiteenzetting van haar werk. Verder bevat het cahier enkele praktijkvoorbeelden van levensverhalen van patiënten.
De term 'levensbeschouwing' wordt hier gebruikt in plaats van 'geloof', om pre-

cies te zijn het christelijk geloof, en nog preciezer, de protestantse vorm daarvan. Ondanks het advies van Zijlstra, is in dit cahier geen pluriforme of multiconfessionele invulling van geloof te vinden, noch van levensbeschouwing trouwens, wat toch iets anders is dan (protestants) geloof.

Jeffrey Wijnberg en Tatjana Kratochvil, *Wat je denkt, dat ben je zelf. Introductie tot assertief denken en doen.*
Nelissen, Baarn, 1993 (7e, herziene druk) (1980). ISBN 9024405483. 108 pagina's, *f* 19,75.

Jeffrey Wijnberg heeft bij dezelfde uitgever samen met anderen al verscheidene boekjes gemaakt. Allemaal min of meer verband houdend met het aankweken of versterken van een zelfbewuste levenshouding en met titels als *Hink-Stap-Sprong naar het geluk* en dergelijke. Zijn eerste boekje was duidelijk het beste en is nu opnieuw uitgegeven. Het is nog steeds een zeer bruikbaar boekje voor mensen die hun assertiviteit willen vergroten. "Met dit boekje hebben de auteurs de deelnemers aan assertiviteitstrainingen en iedereen die op eigen houtje wat aan zijn assertiviteitsproblemen wil doen, een korte introductie in handen willen geven, die hen voorbereidt op het werken aan hun eigen zelf en die hen helpt om op een meer bevredigende wijze contact te leggen met andere mensen," vermeldt de achterflap. En dat is heel juist. Het bevat veel informatie, goede voorbeelden en heeft een serieuze en kundige aanpak van allerlei aspecten van sub-assertief, agressief of assertief gedrag. Dit boekje is goed te gebruiken als u een assertiviteitscursus geeft, of om te adviseren aan mensen die in hun schulp blijven zitten.

René Diekstra, *Persoonlijk onderhoud, zakboek voor zelfanalyse.*
Bruna, Utrecht, 1993. ISBN 9022981088, 278 pagina's, *f* 29,90/ Bfr. 595.

De titels van de boeken van René Diekstra lijken bedacht door mensen die affiniteit met geestelijk werk hebben: *Als leven pijn doet, Pleisters voor de ziel, Je verdriet voorbij,* en nu *Persoonlijk onderhoud.* De nieuwste titel roept associaties op met een persoonlijk gesprek, met zingeving. Men verwacht dat de vragen die op het omslag aangekondigd worden met enige levenswijsheid beantwoord zullen worden. Maar niets is minder waar. 'Wie ben ik?' 'Hoe kom ik op anderen over?' 'Is dit leven het leven dat ik wil leiden?' en nog andere vragen worden op een stramien van psychologische persoonlijkheidstypen gepast, en het onderhoud blijkt een psychologische beurt doorsmeren en olie verversen van de persoonlijkheid te zijn. Deze wordt hier voorgesteld als een Zwitserse kaas: gaaf en redelijk stevig van buiten maar als je hem doorsnijdt zie je overal kleinere en grotere gaten. Dat valt dus tegen.
Hetzelfde geldt enigszins voor de boeken van Diekstra. De titel suggereert diepgang. Als je het boek echter openslaat krijg je gepopulariseerde wetenschappelijke psychologie, die de mensen indeelt in labielen, erg labielen en parano's, en uitloopt op adviezen over hoe je kunt stoppen met je neurotische gedrag en zelfsabotage, hoe je kunt ontspannen etc. Wie dit boek gelezen heeft weet in ieder geval waarom brandweerauto's rood zijn. Op een brandweerauto zitten zes brandweerlieden. Iedere brandweerman heeft een buik. Een ander woord voor buik is pens. Op een brandweerauto zitten dus zes penzen. Dat is dus sixpens. Een sixpence is een Engelse munt. Op de six-

pence staat Queen Elisabeth afgebeeld. Queen Elisabeth is een oceaanstomer. In de oceaan zitten haaien. Haaien hebben vinnen. De Finnen wonen naast de Russen. En de Russen zijn rood. Vandaar.

***International Humanist News.* Volume 1, nr. 1, April 1993.**
Verkrijgbaar bij de IHEU, postbus 114, 3500 AC, Utrecht. Telefoon 030-312155.

De International Humanist and Ethical Union (IHEU) heeft een nieuwe start gemaakt met een eigen tijdschrift. Het blad wil eigen teksten publiceren en daarmee een totaalbeeld van het hele 'wereld-humanisme' geven. Redacteur van *International Humanist News* is de Engelsman Jim Herrick, die ook redacteur is van de *New Humanist*, een uitgave van de Rationalist Press Association in Engeland. In het eerste nummer een korte tekst van Paul Kurtz over het kiezen van Bill Clinton tot president in de Verenigde Staten, een column van Nettie Klein, secretaris van de IHEU, een artikel van de hand van Rob Tielman over 'Freedom of conscience, pluralism & tolerance'. Daarnaast informatie uit de internationale humanistische beweging, met adressen van lidorganisaties.

***IGE-Bulletin.* Jaargang 7, nr. 2, juni 1993.**
Instituut voor Gezondheidsethiek, Postbus 778, 6200 AT Maastricht. Telefoon 043-256373.

Het *IGE-bulletin* van juni bevat een interessante casus over een levenstestament van een 86-jarige, met medisch commentaar van Armand Rondas en ethisch commentaar van Ron Berghmans. Daarnaast ook een artikel over 'Het morele gezag van wilsbeschikkingen' van de hand van Ron Berghmans, die hoofdredacteur van dit tijdschrift is. Voorts bevat dit nummer een bijdrage over ethische aspecten van gen-therapie bij de mens, naast enkele boekbesprekingen.

Stichting Geestelijke Verzorging in verpleeg- en verzorgingstehuizen in de regio Amsterdam, *Geestelijke verzorging verzekerd?*.
SGV, Pieter Calandlaan 86, 1068 NP Amsterdam. Telefoon 020-6198182. 40 pagina's. *f* 10,– (overmaken op postgiro 4463406 of banknummer 433212403 van de SGV, Amsterdam).

Het mini-symposium over geestelijke verzorging in verpleeg- en verzorgingstehuizen, dat de SGV op 28 oktober 1992 hield trok enige honderden belangstellenden. Deze bundel bevat de volgende teksten: Drs G. Kaandorp (directeur Militair Pastoraal Centrum), 'Verzeker-de geestelijke verzorging'; A. Gijsbers (oud-directeur-generaal van het ministerie van WVC), 'Geestelijke zorg, blijvend een zorg'; C. Korver (voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Bejaardenoorden), 'Kwaliteit van zorg-kwaliteit van leven?'; Prof. A. Dunning (cardioloog), 'De laatste loodjes: kwaliteit van zorg tegen het levenseinde'; Mr. E. Hirsch Ballin (minister van Justitie), 'Slotwoord'. Van dit mini-symposium is verslag gedaan in *Praktische Humanistiek* nr. 6, p. 45-47.

***Kernvraag*, nr. 100, 101 en 102.**
Uitgave van de protestantse en Rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Postbus 20702, 2500 ES Den Haag. Telefoon 070-3162931. Gratis.

Kernvraag heeft vanaf nummer 100 een nieuw jasje gekregen: formaat en glad omslag zoals *Praktische Humanistiek*. In het jubileumnummer is aan een kleine zestig meer of minder bekende auteurs gevraagd een pagina te schrijven over de vraag: 'Wat is de kernvraag in onze samenleving?' Om er enkele te noemen: Bram Peper (De interesse van de bevolking voor de (lokale) politiek); Leo Vroman (De kern van ons bestaan); Iteke Weeda (Menselijke kern); Monseigneur Ernst (Dubbele kernvraag); Jan Glastra van Loon (Arm of rijk), etc. Een leuk nummer.
De nummers 101 en 102 gaan allebei over 'Vrede en veiligheid in een veranderende wereld'. Nummer 101 over bijdragen van de kerken aan de (oplossing van) vraagstukken van vrede en veiligheid. Nummer 102 handelt over de toekomst van de staatssoevereiniteit.
Deze nummers bevatten degelijke analyses van een aantal actuele vredesvraagstukken, bijvoorbeeld een artikel van H. Zeldenrust (secretaris van Kerk en Vrede), 'Vrede belijden na de Koude Oorlog', over het christelijke denken over oorlog en vrede, alsmede een analyse van A. van Iersel (Militair pastoraal centrum) van de kerkelijke bijdrage aan het publieke debat over vrede en veiligheid na de koude oorlog (nummer 101). Nummer 102 bevat informatieve analyses van de politieke en ethische problemen rond de militaire/humanitaire interventie in situaties zoals in de Balkan: J. Robse (oud secretaris van de Raad voor het Defensieonderzoek, 'Humanitaire interventie; weg naar vrede of moderne gestalte van oorlog', en prof. H. Stobbe (moraaltheoloog te Münster), 'Schande over Europa, een woedende interruptie over de oorlog op de Balkan'.
Naast de actualiteit vindt men in nummer 102 ook nog een uitgebreide bespreking van een kritiek van Heinrich Böll op de rol van de katholieke kerk in de Duitse herbewapeningsdiscussie na de Tweede Wereldoorlog. Het thema van dit nummer komt nog eens expliciet aan de orde in een bijdrage van Th. de Wit (universitair docent filosofie aan de KTU in Utrecht), 'De ontluistering van de soevereiniteit', over de vraag welke rol het begrip soevereiniteit in deze tijd en in de naaste toekomst speelt in een eventuele nieuwe wereldorde.
Men kan *Kernvraag* gratis aanvragen bij bovenstaand adres. Er zijn ook nog oude nummers leverbaar.

Berichten & adressen

Congres over ethisch fundamentalisme in wereldgodsdiensten

De theologische faculteit Tilburg (TFT) organiseert op maandag 11 oktober 1993 een congres, getiteld: 'Waar geen vraag open blijft. Ethisch fundamentalisme in wereldgodsdiensten'. Het congres gaat over fundamentalisme in de ethiek, over het absolute weten van goed en kwaad. Het onderwerp wordt exemplarisch belicht vanuit de invalshoek van enkele wereldgodsdiensten: het christendom (protestants en katholiek), het jodendom, het hindoeïsme en de islam. Verabsolutering van de eigen morele overtuiging is een problematiek met zowel maatschappelijke als theologische aspecten; het thema sluit aan bij één van de varianten van de vrije studierichting aan de TFT: Sociale en Politieke Ethiek.
Als één van de sprekers zal optreden de Nigeriaan prof.dr Obiora Ike. Zijn lezing is getiteld: 'Fundamentalisme als splijtzwam? Christendom en Islam in een Afrikaanse context. Ike (1958) is hoogleraar sociale ethiek en politieke economie aan de Spiritual International School of Theology in Enugu, Nigeria. Hij komt naar Nederland vanwege een serie gastcolleges die hij dit najaar zal verzorgen in het kader van de TFT-wisselleerstoel 'Theologie van de Derde Kerk en Wereld'.
Het congres vindt plaats in de aula van de Katholieke Universiteit Brabant. Warandelaan 2, Tilburg. Kosten: *f* 25,–. Informatie: Theologische Faculteit Tilburg, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg. Telefoon 013-662596.

De gewelddadige samenleving. KSGV

Het katholieke studiecentrum voor geestelijke volksgezondheid organiseert op 23 november 1993 een studiebijeenkomst over 'De gewelddadige samenleving'. Sprekers zijn dr. R.J. Kleber, prof. J. Leijten en prof. H. Achterhuis.
Plaats: Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. Tijd: 14.00 uur tot 17.00 uur. Informatie: Secretariaat KSGV, telefoon 080-442690.

Gestalt en Psychosynthese

De School voor Gestalt en Psychosynthese in Gent organiseert regelmatig informatieavonden, workshops en weekends. Van vrijdag 17 september 15.00 uur tot zaterdagavond 21.00 uur wordt een introductieweekend gehouden over deze methoden van hulpverlening. Plaats: Huize Bergen, Glorieuxlaan 1, Vught. De cursus kost *f* 285,– en het verblijf *f* 95,–.
Vanaf eind september begint voor acht weekends, over het hele jaar verspreid, een 'Ontwikkelingsgroep'. Deze cursus vindt plaats in Vught, Westelbeers en Ossendrecht. Kosten *f* 3200,– (verblijf *f* 735,–). Informatie (Nederland): telefoon 040-550450. In België: School voor Gestalt en Psychosynthese, Hertstraat 50, 9000 Gent. Telefoon 091-254105.

Instituut voor Gezondheidsethiek

Het Instituut voor Gezondheidsethiek in Maastricht organiseert dit najaar weer een cursus voor medisch-ethische commissies: 'Ethiek in de zwakzinnigenzorg, psychiatrie en verpleeghuiszorg'. In de vierdaagse cursus over medisch-ethische aspecten van de begeleiding van verstandelijk gehandicapten, psychiatrische patiënten en verpleeghuisbewoners, wordt onder meer aandacht besteed

aan de ethische toetsing van experimenteel patiëntgebonden onderzoek, aan klinisch-ethische casustiek en aan beleidsontwikkeling en -advisering.
De cursus is bedoeld voor (aspirant-)leden van medisch-ethische commissies en andere belangstellenden. De inschrijving is beperkt tot 20 deelnemers. De cursus vindt plaats in het vergadercentrum van de VNZ te Zeist, op 10 en 24 september en op 8 en 22 oktober 1993.
Het cursusgeld bedraagt *f* 1250,– (inclusief syllabi en lunches). Nadere inlichtingen zijn te verkrijgen bij de heer R. Berghmans, Instituut voor Gezondheidsethiek, postbus 778, 6200 AT Maastricht, telefoon 043-217575.

Op 5 november 1993 organiseert het IGE een studiedag over 'Veroudering en de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.' Dr M. Haveman spreekt over 'De zorgafhankelijkheid van oudere mensen met een verstandelijke handicap', drs A. Bouter over 'Veroudering en intensiteit van zorg binnen de instelling', dr H. Zwart over 'Medisch-ethische aspecten van de zorg voor ouderen met een verstandelijke handicap' en D. Viddeleer over 'Het beleid van het ministerie van WVC ten aanzien van de veroudering in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap'. 's Middags casusbespreking.
Kosten *f* 225,–. Inlichtingen: zie boven.

Tweedaagse cursus 'Omgaan met levensbeschouwelijke vragen op de afdeling'

Op vrijdag 17 september en zaterdag 18 september organiseert de Christelijke Vereniging van Ziekenhuizen en diakonessenhuizen (CVZ) een cursus voor verpleegkundigen, ziekenverzorgenden, groepsleiders en para-medici. De cursus stelt problemen aan de orde die te maken hebben met vragen als: Wanneer raakt de zorg de levensbeschouwing? Met welke levensbeschouwelijke vragen worden medewerkers in de ziekenzorg in de praktijk geconfronteerd? Hoe gaan zij om met de eigen levensvisie? en Hebben zij zelf voldoende mogelijkheden om te kunnen omgaan met indringende levensvragen?
A. Vroon opent de cursus met een beschouwing over 'Het bestaansrecht van christelijke instellingen'. Prof. J. Rebel leidt het cursusonderdeel over 'Levensbeschouwelijke vragen op de afdeling.' Verder werkt de studiesecretaris, Theo Boer mee aan de cursus.
Inlichtingen SBI: G. van Dongen. Telefoon 03430-14544.

Humanistic work in progress

De Belgische Unie van Vrijzinnige Vereniging (UVV) organiseert op vrijdag 1 oktober en zaterdag 2 oktober ontmoetingsdagen voor professionals die in het Nederlandse humanistisch raadswerk en in België in de morele dienstverlening werkzaam zijn.
De dagen worden geopend met een inleiding van prof.dr Henk Manschot van de UvH over 'Autonomie en zorg in het humanistisch geestelijk raadswerk'. Verder zijn er de volgende workshops:
1. *De moreel consulent in het leger: buigen of barsten?*, door W. Hey, hoofdraadsman bij defensie in Nederland en F. Coperloos, lerares niet-confessionele zedenleer en vrijwillig moreel consulenten.
2. *Ouderen, een gemakkelijke prooi voor instellingen?*, door N. Everaerts, moreel consulent en Mariëtte Graafmans, humanistisch raadsvrouw.
3. *Hulpverlening bij traumatische ervaringen: kan een raadsman/moreel consulent iets doen?*, door Jan Sulman, politieambtenaar en L. Quintin, crisispsycholoog.
4. *Sekseverschillen in de praktijk van het geestelijk werk: 't zal mij een zorg wezen?*, door Marian Hoogeboom, humanistisch raadsvrouw en Denijs Bru, docent UvH en psychotherapeut.

Plaats: Kasteel Alden Biesen te Bilzen, België. De inschrijving voor de twee studiedagen is inmiddels gesloten. Inlichtingen bij de UVV, Brand Whitlocklaan 50/2, 1200 Brussel. Telefoon (09-32) (0)2/7358192.

Minisymposia van de Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie

Te beginnen in het najaar van 1993 zullen in het kader van de lustrumviering van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE) een zestal minisymposia van een halve dag worden georganiseerd. De overkoepelende titel van deze minisymposia is: 'Euthanasie tussen eerste hulp en laatste eer'. In deze minisymposia wil de NVVE aandacht besteden aan de groep professionals die in hun beroepsuitoefening dagelijks worden geconfronteerd met patiënten die een verzoek tot euthanasie kenbaar (willen) maken. Centraal in de minisymposia staat de vraag hoe de verschillende beroepsgroepen (het ambulancepersoneel, de verpleegkundigen, de ziekenverzorgenden, vrijwlligers werkzaam in de terminale thuiszorg en uiteindelijk de uitvaartbegeleiders) kunnen c.q. moeten omgaan met vragen en problemen met betrekking tot euthanasie. Bijvoorbeeld: hoe reageert de ambulance-verpleegkundige op het niet-reanimeren verzoek van een patiënt, of hoe reageert een eerste-hulpverpleegkundige op de euthanasieverklaring, hoe gaat een bejaardenverzorgende om met het verzoek tot levensbeëindiging?
De bijeenkomsten zullen worden georganiseerd in Groningen, Enschede, Middelburg, Maastricht, Haarlem en Breda. Het programma zal overal hetzelfde zijn. Het eerste minisymposium wordt op 26 oktober gehouden in Enschede. Kosten: *f* 30,–. Informatie: NVVE, telefoon 020-6793561.

Najaarsbulletin van de Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW) te Leusden

De ISVW heeft voor de maanden september tot december weer een interessant en gevarieerd programma aangekondigd. U kunt het bulletin bestellen bij ISVW, Postbus 216, 3800 AE Amersfoort, 033, 650700.
Een kleine keuze uit het programma: 10-11 september: 'Over Heidegger gesproken' (Erik Heijerman); zaterdag 18 en zondagmorgen 19 september: 'Zingeving in filosofisch perspectief' (Paul Wouters), over wat zingeving is, hoe je zinvragen herkent en wat de oorsprong van zinvragen kan zijn; 16 en 17 oktober, 'Filosofie van gezondheid en ziekte' (Hugo Verbrugh); conferentie op zaterdag 23 oktober, 'Jaques Derrida: Marges de la philosophie, Paris, 1972: vijfde aflevering van een niet te voltooien reeks conferenties over recente filosofische meesterwerken; 30 en 31 oktober, 'Yogafilosofie en dieptepsychologie. Een verdieping': de westerse wetenschappelijke psychologie als recente versie van een streven dat waarschijnlijk zo oud is als de geschiedenis van de mensheid.
Verder noemen we nog de cursus op maandagavond 1 en dinsdag 2 november, en maandagavond 13 en dinsdag 14 december over 'De pedagogische opdracht van de school' met prof. Ben Spieker, en Jan Willem Sleutel, en de cursus op dinsdagavond 2 en woensdag 3 november: 'Heil als toetssteen voor goede religie' met prof. H. Vroom, over het probleem welke criteria men zou moeten hanteren om over de waarde van religies te kunnen spreken. Over de nuances van het begrip 'heil' in de woorden *moksja* (hindoe), *nirvana* (boeddhist), *sjoenyata* (o.a. zenboeddhist), *koninkrijk van God* (christen), *paradijs* (moslim).
Vraagt u het programma aan. Het bevat nog veel meer boeiende cursussen.

Agenda

Over de meeste evenementen in deze agenda vindt u meer informatie in de andere rubrieken in dit tijdschrift.

6 september
Opening academisch jaar van de Universiteit voor Humanistiek. Ottone, Kromme Nieuwe Gracht 62, Utrecht. 15.00 uur.

10 september
Studiedag/ledenvergadering van de Vereniging voor Vrijgevestigd Humanistisch Geestelijk Werk (VVHGW) over 'Methoden van geestelijk werk'. Drift 6, Utrecht. 10.15 uur tot 15.00 uur.

17 en 18 september
Cursus 'Omgaan met levensbeschouwelijke vragen op de afdeling' door de Christelijke Vereniging van Ziekenhuizen en Diakonessenhuizen (CVZ) in het Slotemaker de Bruïne Instituut, conferentiecentrum de Zonheuvel in Doorn. Voor werkers in huizen met een christelijke identiteit.

1 en 2 oktober
'Humanistic Work in Progress'. Studiedagen voor humanistische raadslieden en moreel consulenten. Unie Vrijzinnige Verenigingen (UVV), Brandt Whitlocklaan 50/2, 1200 Brussel. Plaats: kasteel Alden Biesen te Bilzen, België.

11 oktober
Congres over ethisch fundamentalisme in wereldgodsdiensten. Theologische Faculteit Tilburg.

14 oktober
Congres 'Kleur bekennen', over multi-culturele geestelijke verzorging door de commissie geestelijke verzorging van de Nederlandse Zorgfederatie in 't Spant te Bussum. 10.30 uur tot 16.00 uur.

26 oktober
Eerste minisymposium in een reeks van zes van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie. Enschede.

5 november
Studiedag 'Veroudering en de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap'. Instituut voor Gezondheidsethiek, Maastricht. Prins Willem Alexanderschool, Blaarthemseweg 83, Veldhoven. 10.00 tot 17.00 uur.

14 november
Studiebijeenkomst van het katholieke studiecentrum voor geestelijke volksgezondheid (KSGV) over 'De gewelddadige samenleving'. 14.00 uur tot 17.00 uur. Gebouw voor kunsten en wetenschappen te Utrecht.

Introductieweken Geestelijke Verzorging en Organisatie van de Raad voor Klinische Pastorale Vorming.
15-19 november 1993 in Psychiatrisch Centrum Zon en Schild, Amersfoort. Cursusleider Drs. R. Houtsma.
22-27 november 1993 in St. Radboudziekenhuis, Nijmegen. Cursusleider Drs. W. Rooijakkers.

interior

(ingezonden mededeling)

Verkrijgbaar bij INTERIOR, Postbus 370, 3850 AJ Ermelo,tel. 03417–61440

Ida Bunte, **Op eigen kracht**

Humanistische handreiking bij ziekte en herstel.

Een bundel overwegingen over dagelijkse problemen van gezondheid en ziekte, levensbeschouwelijk uitgewerkt door humanistisch raadsvrouw Ida Bunte. En boek om af en toe eens op te pakken, geschreven in de taal van alledaags geloof in het menselijk bestaan, van hoop op geluk en liefdevol samenleven.
Een waardevol cadeau voor uzelf of uw goede kennis.

ISBN 90-74322-02-6. 96 pagina's. *f* 19,50. Bfr. 390,–.

John Brobbel, **Humanisering en Inspiratie**

Historisch essay over professionaliteit en levensbeschouwelijke achtergronden in het vormingswerk.

Dit boek biedt een omvattend overzicht van de ontwikkeling van de professionaliteit van het vormingswerk in internaatsverband, vanaf 1945 tot heden. Deze wordt in verband gebracht met de functie van de georganiseerde levensbeschouwingen als waarden- en normenkader voor zingevingsproblematiek.
Na een historische beschrijving stelt de auteur de vraag of het georganiseerde vormingswerk niet haar grenzen bereikt heeft. Hij pleit voor een nieuwe multi-culturele levensbeschouwelijke inspiratie van het vormingswerk, vanuit een bezorgdheid voor de leefbaarheid van onze planeet en een kritiek op de dominantie van onze westerse beschaving ten opzichte van de 'andere bewoners' van de planeet.

ISBN 90-74322-03-4. 80 pagina's. *f* 24,50. Bfr. 490,–.

Frank Brinkhuis, **Raadslieden, pastores en therapeuten**

Een vergelijkend literatuuronderzoek over humanistisch raadswerk, pastorale zorg en psychotherapie.

Het geven van geestelijke steun en begeleiding bij zingevingsproblemen en existentiële vragen is het werk van een opkomende beroepsgroep: de geestelijk verzorgers. De toenemende zelfstandige beroepsuitoefening in de geestelijke verzorging door humanistische raadslieden, pastores en morele consulenten heeft de vraag doen opkomen naar de professionele identiteit vanhet beroep.
Dit boek tracht in eerste instantie te voldoen aan de behoefte van humanistische geestelijk verzorgers en morele consulenten die meer vat willen krijgen op de identiteit van hun beroep. Daarnaast is het boek bedoeld voor docenten en studenten van agogische opleidingen, alsmede voor pastores en psychotherapeuten die inzicht willen verwerven in de aard van het humanistisch raadswerk.

Raadslieden, Pastores en Therapeuten is een co-productie met VUB-PRESS te Brussel.
ISBN 90-5487-029-X. 128 pagina's. *f* 35,90. Bfr. 650,–.

(ingezonden mededeling)

PRAKTISCHE HUMANISTIEK

tijdschrift voor geestelijk werk

Redactieadres: Postbus 470, 3500 AL Utrecht. Telefoon 03417-61440.

Als u zich nu op *Praktische Humanistiek* abonneert valt u in de prijzen!

U ontvangt dit boek gratis bij uw eerste jaarabonnement!

Geestelijke verzorging is een serieus beroep, menen wij, maar in de geestelijke verzorgingspraktijk denkt (nog) niet iedereen daar zo over.

Praktische Humanistiek maakt werk van geestelijke verzorging is de leus waaronder dit tijdschrift in 1991 van start ging.

Voor elke professional die zich met geestelijke verzorging bezig houdt is *Praktische Humanistiek* een onmisbare informatiebron met artikelen, netwerknieuws, boekbesprekingen en belangrijke adressen en data.

(ingezonden mededeling)

AT is een losse teksten serie, en is uitsluitend verkrijgbaar bij uitgeverij Interior. Bestellen door overmaken van het bedrag op giro 3493438 t.n.v. Interior, Ermelo (In België op Gemeentekrediet 63184964180), met vermelding van nummer en titel.

In de reeks Aktuele Teksten is inmiddels verschenen:

AT 1 Harry Kunneman, *Humanisme als grondslag van geestelijk werk?*
Een pleidooi voor levensbeschouwelijke beweeglijkheid als basis van de professionele geestelijke verzorging.

16 pag. *f* 6,10; Bfr. 120.

AT 2 Ilya Prigogine, *Tijd en het probleem van de twee beschavingen.*
Lezing gehouden op de Dag van het Humanisme, 21 juni 1992, in Gent.

16 pag. *f* 6,10; Bfr. 120.

AT 3 Marianne van Velzen, *Als de dood ... Een sprookje.*
Over een raadsvrouw die met een ongeneeslijke ziekte van haar eigen lichaam geconfronteerd wordt.

4 pag. *f* 2,40; Bfr. 50.

AT 4 Harry Kunneman, Jan Hein Mooren en Jan Glastra van Loon, *Humanisme in het professionele raadswerk.*
Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte danwel ruimte in het humanistisch raadswerk

plm. 72 pag. *f* 17,50; Bfr. 350.

Auteurs die een artikel of korte tekst op het terrein van de humanistiek of over de theorie of de praktijk van het geestelijk werk in de breedste zin via deze serie willen verspreiden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Verschenen als co-produktie van Interior en VUB-Press

Frank Brinkhuis

Raadslieden, Pastores & Therapeuten

Een vergelijkend literatuuronderzoek over humanistisch raadswerk, pastorale zorg en psychotherapie

Het geven van geestelijke steun en begeleiding bij zingevingsproblemen en existentiële vragen is het werk van een opkomende beroepsgroep: de geestelijk verzorgers. De toenemende zelfstandige beroepsuitoefening in de geestelijke verzorging door humanistische raadslieden, pastores en morele consulenten heeft de vraag doen opkomen naar de professionele identiteit van het beroep.
Dit boek tracht te voldoen aan een behoefte van humanistische geestelijk verzorgers en morele consulenten, die meer vat willen krijgen op de identiteit van hun beroep. Daarnaast is het boek bedoeld voor docenten en studenten van agogische opleidingen, alsmede voor pastores en psychotherapeuten die inzicht willen verwerven in de aard van het humanistisch raadswerk.

Frank Brinkhuis, socioloog en verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht, heeft een verkennend literatuuronderzoek verricht naar de identiteit van het humanistisch geestelijk raadswerk. Hij vergelijkt deze professionele activiteit met de twee meest verwante beroepen: de pastorale zorg en de psychotherapie. In een apart hoofdstuk van Tony van Loon wordt de situatie van de humanistische morele counseling in België beschreven.
Op basis van de bestaande literatuur wordt een zo adequaat mogelijke omschrijving gepresenteerd van de beroepsinhouden van het humanistisch raadswerk, de pastorale zorg en de psychotherapie. Vervolgens worden de drie beroepen in hun historische en institutionele context beschreven, waarbij de blik vooral gericht is op de gezondheidszorg. Aangezien het boek tevens een aanzet wil geven tot vergelijkend empirisch onderzoek naar de praktijk van de drie beroepen is ook een poging ondernomen daar een theoretisch kader voor te scheppen.

ISBN 90-5487-029-x

Prijs: *f* 35,90; Brf. 590,-

Te bestellen bij:

Interior, postbus 367, 3850 AJ Ermelo. Tel. 03417-61440
VUB-Press, Pleinlaan 2, B 1050 Brussel. Tel. 02/6413590

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.